

AYET NUMARALARININ MUSHAF A EKLENİŞ AMACI ÜZERİNE

Hasan YÜCEL*

Öz

Kur’ân-ı Kerîm, Hz. Ebû Bekir’in halifeliği esnasında iki kapak arasında bir araya getirilerek *mushaf* adını almıştır. Dönemin yazısı ile kaydedilen bu mushaf, yazı ve şekil açısından zaman içerisinde çeşitli düzenlemelere tabi tutulmuştur. Harfleri birbirinden ayırmaya yarayan noktaların, hareketleri belirli kılan nokta ve çizgilerin, ayetleri birbirinden ayıran fasılların ve durak işaretlerinin konulması gibi faaliyetler bunlar arasında zikredilebilir. Elinizdeki makalede, mushafa zaman içerisinde eklenen ve ayetleri birbirinden ayırmaya yarayan fasıla işaretlerinin içerisine veya ayetlerin başına ve sonuna müstakil birer rakam halinde ayet numaralarının ilk ne zaman, kim tarafından ve ne sebeple yazıldığı tartışılmaktadır. Bu çerçevede hedef, ayetlerin sayısının belirlenmesi meselesinin tartışılması değil, zaten sayısı belli olan Kur’ân ayetlerinin rakamlarının mushafa yazılma tarihi ve amacının ortaya koyulmasıdır. Veri toplama, analiz ve değerlendirme yöntemiyle yürütülen araştırmada, ulaşılabilen elyazması mushaflar ile basılı mushaflar gözden geçirilmiş ve ayet numaralarının mushafa eklenmesinin tarihi ve tarihi arka planı keşfedilmeye çalışılmıştır. Neticede mushafa ayet numaralarının tamamını, ilk defa Abraham Hinckelmann’ın 1694’te bastırıldığı mushafta eklediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mushaf, Kur’an, ayet, ayet numarası, fâsıla, Hinckelmann.

* Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı
e-posta: yucelh@ankara.edu.tr ORCID: 0000-0002-1503-2799

Atıf/Cite as: Yücel, Hasan. “Ayet Numaralarının Mushafa Ekleniş Amacı Üzerine” *Dini Araştırmalar*, 24/61 (Aralık 2021), 375-426, <https://doi.org/10.15745/da.1001896>

An Evaluation on the Purpose of Adding the Verse Numbers in Muşhaf

Abstract

The Qur'an was formed into the book and took the name *muşhaf* during the caliphate of Abu Bakr. Naturally, this *muşhaf*, recorded with the script of the period, was subjected to various arrangements over time in terms of its script and form. Activities such as the dots that help to separate letters from each other, lines that make the movements specific, the intervals (*fāşila*) separating the verses from each other and the punctuations can be mentioned among them. In this article, it is discussed when, by whom and for what reason the verse numbers were formed for the first time as separate digits, either in the interlude marks that were added to the *muşhaf* over time and used to separate the verses from each other or at the beginning or end of the verses. In this context, the aim is not to discuss the issue of determining the number of verses, but try to reveal the date and purpose of writing the numbers of the Qur'anic verses, the number of which is already known, in the *muşhaf*. In the research, carried out by data collection, analysis and evaluation method, some of accessible manuscripts and printed *muşhafs* will be reviewed and the history and historical background of the writing of verse numbers in the *muşhaf* will be tried to be explored. As a result, it has been achieved that Abraham Hinckelmann was the first person who added the number of all verses to *muşhaf* in 1694.

Keywords: Muşhaf, Qur'an, Verse, Verse Numbers, Al-fāşila, Hinckelmann.

Summary

This paper discusses the historical course and justifications of the process of enumerating the verses at the beginning or the end of the verse, one of the additions to the *muşhaf*. Although Muslims did not have such a implementation in writing of the *muşhaf* until the 17th century, it is noteworthy that the verse numbers were written in Hinckelmann *muşhaf*, published in Hamburg in 1694. At this point, the intellectual basis of this Hinckelmann's application is investigated in the research. It seeks answers to questions such as "Was this the first time in history, was it really done by Hinckelmann, are there any traces of this in Muslim world, is there a similar practice in printing tradition of Bible and Torah?" It should be clearly stated that the article isn't to discuss who determined the total numbers of verses, but to reveal when, why and by

whom added the numbers of the verses in muşhaf, that the total numbers have already known since the period of the prophet Muḥammad.

The historical course of enumerating of all verses of the Qur'an in muşhaf has been tried to find out with the analyzes made under the following five headings: Manuscripts or Printed Muşhafs Prepared by Muslims, Muşhafs Prepared by Western Researchers, Judeo-Arabic Qur'an Manuscripts and Hebrew Qur'an Translations, Translations of the Qur'an into Western Languages and finally Bible Editions-Translations.

As a result, the following conclusions are reached:

1. In some manuscript muşhafs prepared by Muslims, numbers or letters expressing five or its multiples have been used in every five verses since early times. However, this does not mean that the numbers of all verses are written in muşhaf. Among the muşhafs examined in our research, the oldest work studied in the framework of our research is muşhaf of Ibnu'l-Bavvâb, dated 1001.
2. Abraham Hinckelmann is the first person in history to write the numbers of all verses in muşhaf. He applied this process to muşhaf using the Latin numerals (1, 2...), published in Hamburg in 1694.
3. Fluegel Muşhaf, published in 1834, is the first in history where all verses are numbered with Arabic numerals (١, ٢...).
4. For the first time, the process enumerating the verses in Latin translation of Bible was started by Robert Estienne in the margin of the page in 1551 and integrated into the text in 1555.

These of findings lead us to the conclusion that there are three possible situations that prompted Hinckelmann to consider for the first time in history the idea of enumerating of all verses in muşhaf:

- a. Enumerating of some verses by Muslims in order to indicate taḥmis and ta'shirs: Based on this, Hinckelmann may have thought of writing each verse with numbers.
- b. Enumerating verse in the Latin translation of Bible in 1555: Hinckelmann may have wanted to apply this experience, which was exhibited in Bible, to muşhaf as well.
- c. His Own Discovery: Independently of these, Hinckelmann performed this operation entirely of his own discovery, probably for ease of research.

In our opinion, the second possibility is a more likely situation. Because we cannot possibly think that Hinckelmann, as a Christian theologian, could not have seen the Bible text-translation in question.

Therefore, within the framework of the history of muşhaf and the subjectivity of the Islamic world, we evaluate the fact that a Western researcher added the verse numbers to muşhaf for the first time and then adopted it in the Islamic world as follows:

Since most of Muslims and Muslim researchers know the Qur'an by heart (memorisation), in our opinion, enumerating verses in muşhaf was not seen as a necessity for them. Because, for Muslims, giving a few words from the beginning of any verse in the classical texts they read, was enough for the relevant verse to be determined immediately. However, the situation was not so easy for Western researchers. In our opinion, in order to use the Qur'anic verses properly and easily in their research, they must have developed this practice, inspired by their experiences in the writing style of Bible, and applied it in muşhaf. In addition, the fact that they did not remove any verse or part of the Qur'an in muşhafs they published, and that they also made a division similar to the verse division in Muslim tradition, makes it possible and reasonable for us to prefer a positive thought in this way. Therefore, we should state that we do not consider it a deficiency for the Islamic world that a Western researcher has done the adding of the numbers of all verses to muşhaf for the first time in history. In our opinion, this situation developed on a need-oriented basis and over time, when Muslims also felt a similar need, it showed itself in the Islamic world as well.

Giriş

Bugün elimizde bulunan mushaf, Hz. Osman'ın çoğaltarak İslam coğrafyasının önde gelen şehirlerine gönderdiği mushafa, metin açısından tamamen aynı da olsa, şekil bakımından farklı özellikler taşımaktadır. Bu fark yazının gelişimi, Kur'an'ın hatasız ve kolay okunmasını sağlama, Kur'an'ı ibadet maksatlı okumaya yönelik bölümlere ayırma, mushafa ona yakışır bir sanatsal görünüm kazandırma gibi gerekçelerle yapılan birtakım ilavelerden kaynaklanmıştır. Bu ilaveler bilindiği üzere hareketlerin konulması, harfleri ayırdetmeye yarayan noktaların koyulması, vakf işaretlerinin kullanılması, ayetleri ayıran fasılaların kullanılması, fasılaların içerisine ayet numaralarının yazılması, secde ayetlerini belli eden sembollerin eklenmesi gibi bir dizi ekten ibarettir. Elinizdeki makale mushafa yapılan ilavelerden biri olan ayetlerin numaralarının ayet başına veya sonuna yazılması işleminin tarihi seyrini

ve gerekçelerini tartışmaktadır. 17. yy'da müslümanların mushaf yazımında böyle bir geleneği olmamasına rağmen 1694'te Hamburg'da basılan Hinckellmann mushafında ayet numaralarının yazılmış olması dikkat çekicidir. Bu noktada makalede Hinckellmann'ın bu uygulamasının fikri zemini araştırılacaktır. Ayrıca 'bu işlem tarihte ilk defa gerçekten Hinckellmann tarafında mı yapıldı, yoksa müslüman gelenekte bunun izleri var mı, yoksa İncil ve Tevrat basım geleneğinde benzer bir uygulama var da bundan mı esinlendi' gibi sorulara cevap aranacaktır. Şurayı açıkça ifade etmek gerekir ki, makale ayet sayılarının kim tarafından belirlendiğini değil; zaten sayısı belli olan ayetlerin numaralarının mushafa ne zaman yazıldığını tartışmaktadır.

Bu çerçevede okuyucunun zihninde konuyu netleştirebilmek ve fikri altyapıyı oluşturmak adına makalede ilk olarak mushaf tarihi hızlı bir şekilde işlenecektir. Ardından Kur'an'ın bütün ayetlerinin numaralarının mushafta yazımının tarihi seyri, müslümanların ve gayri müslimlerin yazdıkları ya da bastıkları mushaflar taranarak incelenecektir. Bu arada numaraların mushafta yazılmasının fikri altyapısı tartışılacaktır. Ayrıca gayri müslimlerin ayetleri rakamla yazmalarının sebebine dair fikir edinebilmek için Kitab-ı Mukaddes'te ayet numaralarının yazımına dair de bir analiz yapılacaktır. Neticede mushafta bütün ayetlerin numaralarının yazılma serüveninin, gerekçelerinin ve kişileri buna sevkeden amillerin görülebilmesi hedeflenmektedir.

Araştırmanın konusu olan ayet numaralarının mushafta yazılış tarihi ve gerekçelerine dair görebildiğimiz kadarıyla yapılmış herhangi bir müstakil çalışma mevcut değildir. Ancak bunu tespit edebilmek için incelenmesi gereken mushafların ve Kur'an çevirilerinin çeşitli yönleriyle değerlendirildiği çalışmalar bulunmaktadır. Bu çerçevede araştırmada istifade edilen ve muhtemel çalışmalara ışık tutabileceğini düşündüğümüz bazı eserlerin, burada kısaca tanıtılmasını yararlı ve gerekli görmekteyiz. Bu noktada ilgili kaynakları 'Kur'an çevirileri' ve 'Mushaf basımı' olmak üzere iki başlıkta değerlendirebiliriz.

Kur'an çevirilerine dair öncelikli gördüğümüz ilk kaynak, Thomas Burman'ın 2007'de basılan *Latince Kur'an Çevirileri* adlı eseridir.¹ Eser 1140-1560 tarihleri arasında yapılan Latince Kur'an çevirilerini incelemektedir. Eserde çevirilerin gerekçeleri, çeviri teknikleri, çevirmelerin kimlikleri, Orta Çağ ve Rönesans dönemi Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin keyfiyeti detaylıca işlenmiştir. Eserin, Latince Kur'an çevirilerine dair çalışma yapacak araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.

¹ Thomas E. Burman, *Latince Kur'an Çevirileri*, çev. Nisan Alıcı (İstanbul: İthaki Tarih Yay., 2013). Eserin orijinal adı *Reading the Qur'an in Latin Christendom* olup ilk baskısı 2007 yılında Pennsylvania Üniversitesi yayınlarından çıkmıştır.

Bir diğeri Hüseyin Yaşar'ın *Avrupa ve Kur'an: Avrupa'da Kur'an Araştırmaları ve Çevirileri Üzerine Bir İnceleme* adlı eseridir.² Eser konumuz açısından özellikle 3, 4 ve 5. bölümleri ile önemli bir yere sahiptir. Kur'an'ın bazı Latince, Almanca, Fransızca, Flemenkçe, İngilizce, İspanyolca ve İtalyanca çevirileri hakkında hem teknik hem de yazılmalarındaki dini ve tarihi gerekçelere dair bilgiler içermektedir. Özellikle Almanca çeviriler hakkında yazılan 4. bölümün oldukça kapsamlı olduğu görülmüştür.

Üçüncüsü Yasin Meral'in *Yahudi Geleneğinde Kur'an ve İbranice Kur'an Çevirileri* adlı eseridir.³ Eser bu konuda Türkçe yapılan yegane müstakil kitap çalışmasıdır. Eserde Yahudilerin Kur'an'a bakışı, Yahudi yazarların metinlerinde Kur'anî iktibasların varlığı hususları değerlendirilmiş, ayrıca örnek çeviri metinlerine yer verilmiştir. Eserin İbranice Kur'an çevirilerinin ve Judeo-Arabic mushafların incelendiği 3. bölümü ise araştırmamızın 4. başlığına kaynaklık etmiştir. Ayrıca bu bölümde İbranice Kur'an çevirilerinin tarihsel sürecini inceleyen "Hebrew Translations and Transcriptions of the Qur'an" adlı makale⁴ de istifade edilen kaynaklardan olmuştur.

Mushaf basımı ile ilgili öncelikli gördüğümüz kaynaklara gelince, ilk olarak Muhammed Abay'ın "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Mushaf Basımı" adlı makalesini zikredebiliriz.⁵ Abay makalede mushaf basımının tarihçesi, mushaf basımında kullanılan teknikler ve bilgisayarların mushaf yazımına etkisi ile ilgili konuları işlemiştir. Bu çerçevede Batı'da ve İslam aleminde basılan mushafların basım teknikleri, kaliteleri ve içerdikleri hatalar gibi hususlara değinmiş olması, incelediğimiz mushaflara dair teknik bilgi ve örnek sayfaları sunmasıyla eser çalışmamıza katkı sunmuştur.

İkinci eser ise Necmettin Gökkır'ın *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı* adlı eseridir.⁶ Eserde özellikle

² Hüseyin Yaşar, *Avrupa ve Kur'an: Avrupa'da Kur'an Araştırmaları ve Çevirileri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019).

³ Yasin Meral, *Yahudi Geleneğinde Kur'an ve İbranice Kur'an Çevirileri* (İstanbul: Divan Kitap Yay., 2016).

⁴ Aleida Paudice, "Hebrew Translations and Transcriptions of the Qur'an", *A History of Jewish-Muslim Relations*, ed. Abdelwahab Meddeb vd. (Princeton: Princeton University Press, 2013).

⁵ Muhammed Abay, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Mushaf Basımı", *Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu* (Ankara: DİB Yay., 2. Baskı, 2017), 91-132.

⁶ Necmettin Gökkır, *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015).

Osmanlı'da ve Avrupa'da mushaf basımı ve politikaları incelenmiştir. Ayrıca eserdeki cumhuriyet devrinde gelenek dışı mushaf baskılarına dair değerlendirmeler dikkat çekicidir. Eser, tarihte basılan mushafların basılma gerekçelerini ve mushafların birtakım teknik yönlerini içermesi bakımından konumuz açısından önem arz etmektedir.

Bunlar içerisinde Abay, Gökıkr ve Yaşar'ın eserlerinde ayet numaralarının tamamının ilk defa Hinckelmann mushafında yazıldığı belirtilmiştir. Ancak bu fikrin nereden kaynaklanmış olabileceği hususu tartışılmamıştır.

1. Mushaf Tarihine Hızlı Bir Bakış

Kur'an, Hz. Peygamber'in hayatında zihinlere nakşedildiği gibi, dönemin birtakım yazıya elverişli materyalleri üzerine de kaydedilmiştir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından Hz. Ebû Bekir'in halifeliği esnasında yaşanan Reci vakası ve Yemâne savaşında pek çok hafızın şehit olması üzerine, Hz. Ömer'in önerisiyle Kur'an'ı iki kapak arasında bir araya toplama işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu işlem, Zeyd b. Sabit'in başkanı olduğu bir komisyon tarafından yürütülmüştür. Bu süreçte Kur'an baştan sona yeni yazı malzemeleri üzerine yazılmıştır. Herkesten, yanında yazılı bulunan ayetleri, her ayet için ikişer şahitle beraber getirmeleri istenmiş, bu şekilde gelen bütün ayetler, hafızların da onayı ile yeni malzelere kaydedilmiştir. Böylece iki kapak arasına alınmış olan Kur'an'a, yapılan istişare neticesinde 'mushaf' adı verilmiştir.

Hz. Osman döneminde yeniden yazılıp çoğaltılarak belli başlı şehirlere gönderilen mushaflar, dönemin Arap yazısıyla yazılmıştır. Yani o dönemde yazı ne seviyedeysen, ayetler de haliyle bu yazıyla yazılmıştır. O dönem Arap yazısıysa nokta ve harekelerden arı bir yazıdır. Arapça'da 28 harf/ses bulunmasına karşın, bu sesler, dönemin Arap yazısında/implasında 15 şekilde yazılıyordu. Buna göre ilk yazılan mushaf(lar)da dönemin yazısında olmadığı üzere, şekilleri birbirine benzeyen harfleri ayırdetmeye yarayan noktalar, kelimelerin iğrabını ve sesli harfleri gösteren hareke vb. işaretler bulunmamaktaydı. Yani Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman'ın hazırlattığı mushaflarda Kur'an metni dışında başka hiçbir şey yazılı değildi. Sadece sureler arasında besmeleler yazılıydı. Hz. Osman'ın hazırlatıp çoğalttığı mushaf ile İslam coğrafyasında Kur'an okumada birlik sağlanmış, mushaf ve implası netlik kazanmıştı. Bu imlaya da Resm-i Osmânî/Hatt-ı Osmânî denmişti.

Zamanla, özellikle İslam'a yeni giren Arap olmayan kişilerin Kur'an okuma zorunlulukları üzerine, ayetleri, kelimeleri akışa göre hatasız okuyan

Araplara nazaran neredeyse hiçbir kelimeyi doğru okuyamayan bir zümre ile karşılaşılıyordu. Bunun bir sonucu olarak, Kur'an'ı kolay ve hatasız okunur kılmak için Arap yazısı Kur'an özelinde ve öncülüğünde geliştirilmeye başlanmıştı. Bu noktada ilk çalışma sesli harfleri tespit ve yazıda gösterme olarak ifade edilebilir. Bu sistem geliştirme süreci ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlayıp Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ile tamamlanmıştır.

Arap yazısında meydana gelen hemzenin yazılması vb. çeşitli gelişmeler, eşzamanlı olarak mushafalara da yansımaya başlamış, böylece resm-i Osmânî'den zamanla uzaklaşmıştır.

İmam Mushaf'ın imlası, Arap diline ve Kur'an'a aşına olan, dilin selikasına sahip kişiler için okunması kolay bir yazıdır. Ancak o dönemde yeni neslin ve özellikle Arap olmayan yeni müslümanların Kur'an'ı, metne bağlı kalarak okuma zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Bu ise az önce değinildiği gibi Kur'an'ı hatalı okumaya neden olmaktaydı. Resm-i Osmânî'den uzaklaşma ve Arap yazısındaki gelişmelere göre mushafı yazma durumu da aslında Kur'an'ın hatasız ve kolay bir şekilde okunabilmesi hedefini taşımaktaydı.

Halil b. Ahmed'le tamamlanan sesli harfleri yazıya yansıtma sisteminin ardından mushafa vakıf işaretlerinin ilavesi süreci yaşanmıştır. Bu süreç İbn Evs el-Mukrî (ö. 366/978) ile başlayıp es-Secâvendî (ö. 560/1165) ile sona ermiş, böylece günümüze kadar devam edecek olan sistematığe kavuşmuştur. Ayrıca hat sanatında yaşanan gelişmelerle mushaf hattı da geleneksel bir yapı kazanmıştır. Arap yazısında harf ve kelimelerin belirli oran ve ölçüler kazandığı bu süreçte İbn Mukle (ö. 328/940) altı yazı çeşidini/aklâm-ı sitteyi geliştirmiştir. Bunlar içerisinde *nesh* adıyla tanınan yazı çeşidi, mushaf yazısı olarak benimsenmiştir. Yakut el-Musta'sımî (ö. 698/1299) ile muhakkak ve reyhani hat da mushaf yazımında tercih edilmeye başlanmıştır. Osmanlılarda ise muhakkak, reyhani, nesih ve sülüs hatları benimsenmiş, zamanla kolay okunması gerekçesiyle nesih hattı mushaf hattı olarak diğerlerine tercih edilmiştir. Mushaf yazımında geleneksel hat/geleneksel form ise Şeyh Hamdullah (ö. 926/1520) ile olgunlaşmış, Hafız Osman'ın (ö. 1110/1698) yazdığı mushaflarla son halini almıştır. Ayrıca Şeyh Hamdullah'tan Hafız Osman'a gelinceye kadar mushafın sayfa düzeni, satır sayısı gibi hususlar belli ölçüler kazanmış, böylece mushaf yazısına sadelik ve zerafet kazandırılmıştır. İşte bu nesih hattı bundan sonra geleneksel mushaf hattı olarak büyük oranda kabul görmüştür.⁷

⁷ Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/242-248; Muhittin Serin, "Mushaf (Hat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/248-254.

Öte yandan mushafın bölünmesi hususuna da değinmek gerekmektedir. Bundan kasıt Kur'an'ın surelere, ayet gruplarına vb. bölünmesidir. Bu noktada İmam Mushaf'ta sure ayrımının olduğu bilinmektedir. Ayetlerinse herhangi bir işaretle ayrılmadığı, peşi sıra yazıldıkları bilinmektedir. Ayet ayrımı için fasıla türü işaretlerin konulmasının ise ilk hicri asırda, Düelf'nin sesli harfleri gösterme çabasının ardından başladığı söylenmiştir. Zira ilk hicri asra ait olduğu düşünülen mushaflarda bu tür işaretler mevcuttur. Ancak fasıla adı verilen bu tür işaretlerin içerisinde ilk etapta ayet numaraları yazılı değildir. Bir süre sonra ise beş ayette bir خمسة, on ayette bir ise عشر gibi rakam belirten kelime veya semboller yazılmaya başlanmıştır.⁸ Ayet numaralarının hepsinin mushafta yazımıysa tarihte ilk defa 1694'te Hinckellmann tarafından Hamburg'da basılan mushafta karşımıza çıkmaktadır.⁹ Müslümanlarsa ilk defa 1924 yılında Mısır Emiriye mushafında ayet numaralarını tam olarak mushafta yazmaya başlamıştır.

Bu girişin ardından araştırma konumuzu direkt irdeleyeceğimiz mushaf analizlerine geçebiliriz.

2. Müslümanlar Tarafından Hazırlanan El Yazması veya Basılı Mushaflarda Ayet Numaralarının Yazımı

Bu başlık altında ulaşılabilen en erken Kur'an yazmalarından bazısıyla başlayarak, mushafların farklı özellikler göstermeye başladığı, 7 ile 20 arası her yüzyıla ait en az birer mushafı, ayet numaralarını içerip içermediği hususunda incelemeye çalışacağız. Bu incelemeyi okurun da takip edebilmesi için ilgili mushaflardan örnek sayfalar vereceğiz. Böylece mushaflarda ayet rakamlarının tamamının veya bir kısmının yazılma tarihi ve keyfiyetini görmeyi hedefliyoruz.

568-645 Birmingham Varakları

Nüsha 2 varaktan oluşmaktadır. 1. sayfasında Kehf Suresi 17-23. ayetler; 2. sayfasında Kehf Suresi 23-31. ayetler; 3. sayfasında Meryem Suresi 91-98. ayetler ile Taha Suresi 1-13. ayetler; 4. sayfasındaysa Taha Suresi 13-40. ayetler yazılıdır.

⁸ Detaylı bilgi için bk: Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. Eş'as İbn Ebû Davud, *Kitâbu'l-Mesâhif* (Kahire: Matbaatu'r-Rahmaniyye, 1936); Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlası* (Ankara: Otto Yayıncılık, 2015), 284-299.

⁹ Abraham Hinckelmann, *Al-Coranus Muhammedis* (Hamburg: Ex Officina Schultzio-Schilleriana, 1964).

Temmuz 2015'te BBC'nin web sayfasında ilan edilen ilk açıklamaya göre yapılan Carbon-14 testi sonucu nüshanın 568-645 yıllarına ait olduğu belirtilmiştir. Nüshanın tanıtımı için düzenlenen çalışmaya katılan araştırmacılar Necmettin Gökkır ve Elif Behnan Karabıyık, bu tarihlerin sadece Kur'an ayetlerinin yazılı bulunduğu derinin yaşını gösterebileceğini, ayetlerin ne zaman yazıldığını ise kesin olarak belirtmediğini dile getirmektedirler. Zira o tarihlerde üretilen bir deriye, ayetlerin daha sonra da yazılmış olması muhtemeldir.¹⁰

Tarihi hakkındaki tartışmalar bir tarafa bırakılırsa, neticede ilk hicri asra ait olabilme ihtimali yüksek olan bu nüsha, makalemizin konusu açısından incelendiğinde şunları söyleyebiliriz. Resimde de görüldüğü üzere sureler birbirinden kırmızı zikzak çizgilerle ayrılmıştır. Ayetler ise aralarında 4-5 noktanın bulunduğu fasıllar bırakılarak yazılmıştır. Ancak ayetlerin numaraları yazılı değildir. Ayrıca tahmis ve ta'şir işaretleri de bulunmamaktadır.

Resim 1: Birmingham Üniversitesi, Cadbury Kütüphanesi, The Mingana Koleksiyonu, 1572a Nolu Varaktan Bir Kesit

¹⁰ Konuyla ilgili detaylı değerlendirmeler için bkz. Kuramer Kur'an Araştırmaları Merkezi (Kuramer), "Birmingham Nüshası" (Erişim 18 Eylül 2021); Necmettin Gökkır, *Birmingham Üniversitesi Mingana 1572a Kur'an Fragmanları Hakkında Rapor* (Kuramer 2015), 31-35; Elif Behnan Karabıyık, *Birmingham Varakları Hakkında Rapor* (Kuramer 2015), 36-38.

7-8. Yüzyıl - Topkapı Mushafı

Hız. Osman'ın çoğalttırarak çeşitli şehirlere gönderdiği mushaflardan biri olduğu iddia edilen mushaftır. Ancak mushaf üzerinde yapılan incelemeler neticesinde, çeşitli gerekçelerden ötürü durumun böyle olmadığı, bu mushafın hicrî I. asrın ikinci yarısında veya II. asrın ilk yarısında yazıldığı kanaatine ulaşılmıştır. Bu gerekçeler içerisinde mushafın harekeleme ve noktalamasının, bu işi başlatan ed-Düelî ve Yahyâ b. Ya'mer'in harekeleme ve noktalama sistemine çok benzemesi örnek olarak verilebilir.¹¹

Konumuz açısından aşağıdaki resim incelendiğinde, ayetlerin arasında fasılaların kullanıldığı, ancak fasılalar içerisinde ayetlerin numaralarının yazılı olmadığı görülmektedir.

Resim 2: Hız. Osman'a nisbet edilen Topkapı Sarayı'ndaki mushaftan bir kesit.¹²

¹¹ Hız. Osman'a nisbet edilen bu ve diğer mushaflar hakkında detaylar için bk: Tayyar Altıkulaç, *Kuramer* "Hız. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf Nüshaları" (Erişim 27 Eylül 2021). Linkte yer alan metnin 2. dipnotunda verilen bilgiye göre bu metin, Dr. Tayyar Altıkulaç tarafından hazırlanıp IRCICA tarafından neşredilen (İstanbul 2015) *Vahyin Korunduğuna Satırlardaki Şahitler* adlı kitaptan IRCICA Genel Direktörü Doç. Dr. Halit Eren'in özel izniyle Kuramer'in sitesinde yer almaktadır. Bk: Kuramer, "Hız. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf Nüshaları".

¹² Resmin alıntı yapıldığı yer için bk: Kuramer, "Hız. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf Nüshaları".

9. Yüzyıl - Abbâsi Dönemine Ait Bir Mushaf Yaprağı

Bu mushaf yaprağı bir parşömdir. Kûfî hatla yazılan nüshada ayetleri birbirinden ayıran herhangi bir fasıla görünmemektedir.¹³ Nâs suresinin ilk 3 ayetiyle 4. ayetin bir kısmının yazılı olduğu yaprakta, bazı kelimelerin ilk satırda bitmeyip ikinci satırda devam etmiş olması dikkat çekicidir. Örneğin الناس kelimesinin النا harfleri ilk satırın sonunda, س harfi ise ikinci satırın başında yazılmıştır. Nüshada ayet rakamları ise yazılı değildir.

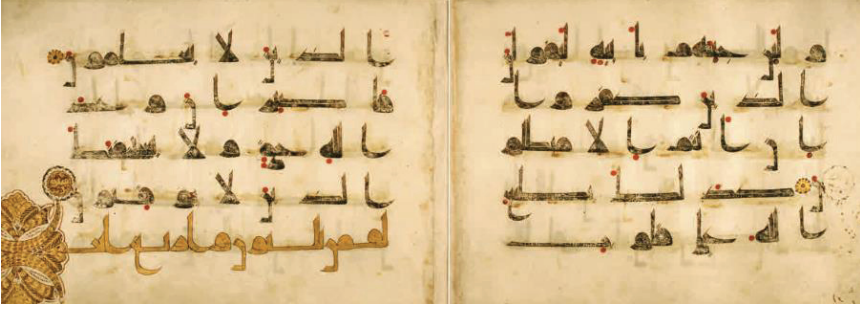
Resim 3: TİEM, ŞE 43-2

10. Yüzyıl - Abbâsi Dönemine Ait Bir Mushaf Yaprağı

Parşömen üzerine Kûfî hatla yazılan bu mushaf, Rûm suresinin son üç ayeti ile Lokmân suresinin başını içermektedir. Harflerin bazısının ed-Düelî'nin belirlediği formatta noktalar kullanılarak harekenlediği bu varakta, ayetler arasında çiçekli fasıla işareti yer almaktadır. Ancak fasılların içerisinde ayet rakamları yazılı değildir.¹⁴

¹³ Detaylı teknik bilgi ve resim için bk. *Mürekkebin İzi: Yazma Eserler Seçkisi*, Proje Yöneticisi: Muhittin Macit (Ankara: Cumhurbaşkanlığı Yayınları, 2020), 16-17.

¹⁴ Detaylı teknik bilgi ve resim için bk. Macit, *Mürekkebin İzi*, 18-19.

Resim 4: TYEK, Süleymaniye YEK, Ayasofya 23

10. Yüzyıl

383/993-994 tarihinde Muhammed b. Ahmed b. Yasin tarafından yazılan mushaf, parşömen yerine kağıt kullanılan ilk mushaflardandır. Bu nüsha Sâd suresinin 52. ayetiyle başlar ve Nâs suresiyle biter. Mücadele suresinin son ayetiyle Haşr suresinin ilk ayetini içeren resimdeki varakta görüldüğü üzere, harfleri temyiz etmeye yarayan noktalar metinle aynı renkte, iğrabı gösteren hareketlerse kırmızı renkli nokta şeklinde yazılmıştır. Ayet aralarında çiçekli fasılaların bulunduğu mushafta ayet numaralarıysa yazılı değildir.¹⁵

Resim 5: TIEM, 456, 182b-183a.

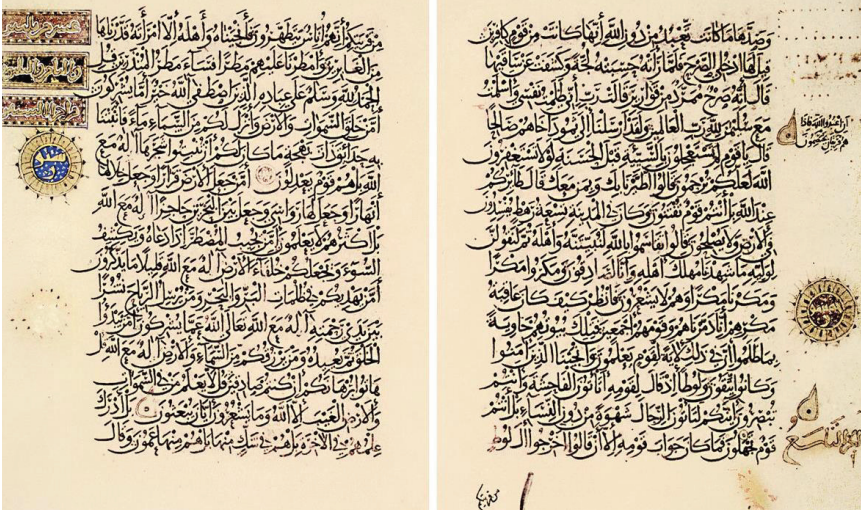
11. Yüzyıl - 1001 - İbnu'l-Bevvâb Mushafı

64 mushaf yazdığı bilinen İbnu'l-Bevvâb'ın (ö. 413/1022) günümüze ulaşan mushaflarından biri, Dublin'deki Chester Beatty Library'de saklıdır. 286 varaktan oluşan bu mushaf 391/1001'de Bağdat'ta yazılmıştır. Resimler incelendiğinde mushafla ilgili önemli teknik bilgilere ulaşılabilmektedir. Buna göre mushafın sayfaları 15 satır halinde dizayn edilmiştir. Sûreler reyhânî hat-

¹⁵ Detaylı teknik bilgi ve resim için bk. Macit, *Mürekkebin İzi*, 20-21.

la, sûre başlarıysa tevkî' hatla yazılmıştır. Sure başlarında sure ismi ve ayet sayısı kaydedilmiştir. Mushafın tezhibini de kendisinin yapmış olabileceği zikredilmiştir.¹⁶

Mushaf hakkında hat sanatıyla ilgilenen David Storm Rice teknik pek çok bilgiyi içeren önemli bir çalışma yapmıştır.¹⁷ Bu çalışmasında belirttiği ve resimlerde de kısmen görebildiğimiz kadarıyla İbnü'l-Bevvâb, ayetleri bitişik yazmış, ayet sonlarını mavi renkli üç nokta ile göstermiş, ayrıca her beş âyette bir, beş rakamının ebced sistemindeki sayısal değerini gösteren خمسة işareti için "ه" harfini simgeleyen bir damla koymuştur. Öte yandan her on ayeti gösteren عشر işaretini de bazen hem ayetlerin arasına hem de sayfa kenarına;¹⁸ bazense sadece sayfa kenarına dairesel birer madalyon şeklinde¹⁹ koymuştur. Bu daireler içerisinde on için ي, yirmi için ق gibi, Kûfi harflerden ilgili ayetin numarasına sayısal değer açısından karşılık gelen bir harfi yazmıştır.²⁰ Örneğin Resim 7'de Bakara suresi 10. ayetten sonra konulan fasılanın içerisinde 10 ayetin bittiğini gösteren ي harfinin yazılması ve sayfanın solunda yer alan عشر madalyonu buna örnektir.

Resim 6: (Chester Beatty Library, MS, nr. 1431, 241b-242a)

16 Muhittin Serin, "İbnü'l-Bevvâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/534-535.

17 David Storm Rice, *The Unique Ibn al-Bawwab Manuscript In The Chester Beatty Library* (Dublin: Emery Walker (Ireland) Ltd . Yay., 1955).

18 Bk: Resim 6, sol sayfa.

19 Bk: Resim 6, sağ sayfa.

20 Rice, *The Unique Ibn al-Bawwab Manuscript*, 12.

Resim 7: D. S. Rice, s. VI.

11-12. Yüzyıl

Mushaf Sâd suresiyle başlayıp Nâs ile bitmektedir. Aralarda eksik varaklar vardır. Kûfî hatla yazılan mushafta hareketler için kırmızının yanında yeşil renk de kullanılmıştır. Mushafın Sâff suresinin son ayetlerini içeren aşağıdaki resim incelendiğinde, ayetler arasında çiçekli fasılaların yer aldığı ancak ayet numaralarının yazılı olmadığı görülmektedir.²¹

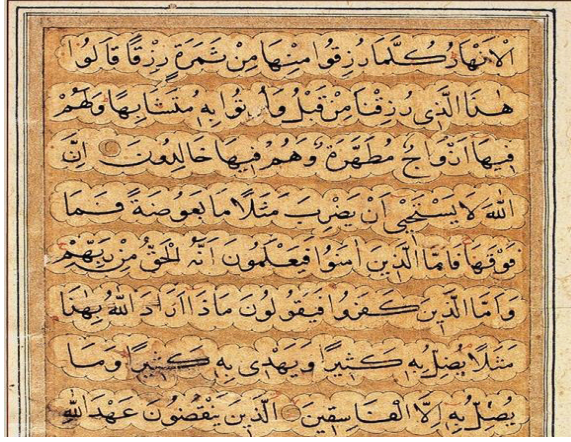
Resim 8: TYEK, Amasya YEK, Beyazıt, 1455, 112b.

²¹ Detaylı bilgi ve resim için bk: Macit, *Mürekkebin İzci*, 26-27.

13. Yüzyıl - 1294 - Yâkût el-Musta'sımî Mushafı

Bu mushaflar, aklâm-ı sittenin klasik ölçülerini belirleyen Yâkût b. Abdillâh el-Musta'sımî'nin (ö. 698/1299) reyhani ve nesh hatla yazdığı iki mushaftır.

Resimler incelendiğinde mushafların, elimizdeki mushaflara yazı stili, ayet ayrımı, sure başlarındaki tâciyyeler gibi birçok yönden benzediği görülmektedir. Ancak her iki mushafta da fasılalarda herhangi bir rakam yazılı değildir.

Resim 9: Nesih hatla yazılan Bakara sûresinden âyetler (İÜ Ktp., AY, nr. 6680)

Resim 10: Reyhânî hatla yazılan Fâtiha Sûresi (TİEM, nr. 507)

14. Yüzyıl - 1367 - İspanya Mushafı

Hakkında fazla bilgi aktarılmayan mushaf, sadece Arapça'dır. Araştırmacılara göre bu nüsha Morisko Kur'an'ına aittir. Satır aralarında, sayfa kenarlarında ayetlerin İspanyolca veya başka bir dile çevirisi yer almamaktadır.²²

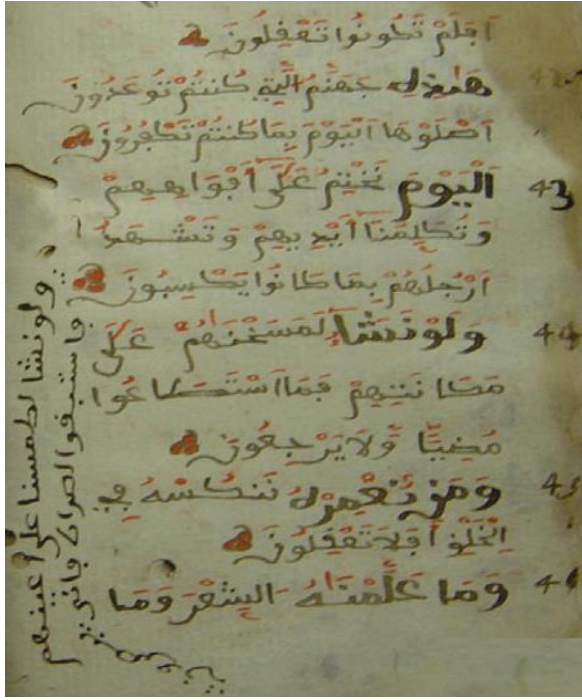
Resimlerde görüleceği üzere Halil b. Ahmed'in harekeleme sistemiyle hazırlanan mushafta fasılalar kırmızı renkli üç nokta şeklindedir. Ancak ayet numaraları yazılı değildir. Mushafta her beş ayet grubunun bir paragraf şeklinde yazılması dikkat çekicidir. Bu yönüyle mushafın, Müslümanların hazırladığı mushaflarda karşılaşılabilen ve tahmis denilen bölümlenme sistemini kendine has bir tarzda içerdiği söylenebilir. Öte yandan beşli grupların ilk ayetinin ilk kelimesi diğerlerinden daha kalın yazılmıştır. Söz konusu beş ayet içeren her paragrafa, sayfanın hamşisinde görebileceğiniz latin rakamları ile paragraf numarası verilmiştir. Bu rakamların daha sonradan verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Resim 11: Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanes, Aix 1367, ff. 34v-35r.

Bazı sayfalardaysa yine beşli ayet bölümlenmesi yapılmışken, bu beşli ayet grubunun ilk ayetinin ilk kelimesinin değil, bütün ayetlerin ilk kelimesinin kalın yazıldığı da görülmektedir.

²² Mushafın tarihi hakkında bk: Nuria de Castilla, "An Aljamiado Translation of the 'Morisco Qur'an' and its Arabic Text (c. 1609)", *Journal of Qur'anic Studies* 22/3 (2020), 35-62, 44-47.

Resim 12: Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanes, Aix 1367, f. 15v.

14. Yüzyıl

Yıldırım Bayezıd (I. Bayezıd) tarafından kendi türbesinde okunmak üzere vakfedildiği belirtilen mushaftır. Muhakkak hatla yazılan ve Tahrım suresinin son ayetleriyle Mülk suresinin baş ayetlerinin yer aldığı resim aşağıda verilmiştir.²³ Buna göre ayetler arasında çiçekli fasılaların kullanıldığı ancak içlerinde ayet numaralarının yazılmadığı görülmektedir.

²³ Detaylı teknik bilgi ve resim için bk. Macit, *Mürekkebin İzi*, 32-33.

Resim 13: TYEK, Bursa İnebey YEK, Türk ve İslam Eserleri, 206.

15. Yüzyıl

Hindistan'ın Keşmir bölgesinde, Delhi Sultanlığı döneminde bihârî hatla yazıldığı düşünülen bir mushaftır. Furkan suresinin son ayetlerinin yer aldığı resim aşağıda verilmiştir.²⁴ Resim incelendiğinde ayetler arasında çiçekli fasılaların kullanıldığı ancak fasılaların içerisinde ayet numaralarının yer almadığı görülmektedir.

²⁴ Detaylı teknik bilgi ve resim için bk. Macit, *Mürekkebin İzi*, 44-45.

Resim 14: TIEM, 264, 390b vr.

16. Yüzyıl - Karahisârî Mushafı

Yazını Ahmed Karahisârî (ö. 963/1556) ile başlayıp talebesi ve evlatlığı olan Hasan Çelebi (ö. 1002/1595) ile biten mushaftır. Muhakkak, reyhânî, sülüs, nesih ve tevki‘ olmak üzere beş farklı hattı aynı anda içeren bu mushaf Kanuni Sultan Süleyman’ın (ö. 974/1566) talebi üzerine yazılmıştır.²⁵ Bakara suresi 85-87. ayetlerini içeren aşağıdaki kesit incelendiğinde ayetler arasında çiçekli fasılaların kullanıldığı, ancak içlerinde ayet rakamlarının yazılmadığı görülmektedir.

²⁵ Detaylı teknik bilgi ve resim için bk. Macit, *Mürekkebin İzi*, 54-57.

Resim 15: Milli Saraylar, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H.S. 5.

17. Yüzyıl - Hafız Osman Mushafı

Hafız Osman (ö. 1110/1698) tarafından 1683'te nesih hattıyla yazılan mushaftır. Fatiha suresi ve Bakara suresinin ilk ayetlerinin yer aldığı sayfaların resmi aşağıda verilmiştir.²⁶ Resim incelendiğinde ayetler arasında çiçekli fasılaların kullanıldığı, ancak içlerinde ayet numaralarının yazılmadığı görülmektedir.

Resim 16: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, AY6549, 1b-2a vr.

²⁶ Detaylı teknik bilgi ve resim için bk. Macit, *Mürekkebin İzi*, 58-59.

18. Yüzyıl - Yedikuleli Seyyid Abdullah Efendi

Yedikuleli Seyyid Abdullah Efendi (ö. 1144/1731) tarafından 1712'de İstanbul'da yazılan mushaftır. Nesih hattı ile değerli ve yarı değerli taşlarla işlenerek yazılmış olması mushafı ayrıcalıklı kılmaktadır. Fatiha suresi ve Bakara suresinin ilk ayetlerinin yer aldığı sayfaların resmi aşağıda verilmiştir.²⁷ Resim incelendiğinde ayetler arasında çiçekli fasılaların kullanıldığı, ancak içlerinde ayet numaralarının yazılmadığı görülmektedir.

Resim 17: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, AY6543, 1b-2a vr.

19. Yüzyıl - 1803 - Kazan Mushafı

Mushafın en önemli özelliği, müsümanlar tarafından matbaada basılan ilk mushaf olmasıdır. Mushaf Kazan müslümanlarınca 1803'te Rusya'da basılmıştır.²⁸ Tarihte müslümanların ilk defa 1801'de yine Kazan'da mushaf baskıtları, ancak elimize 1803 baskısının ulaştığı da söylenmiştir.²⁹ Konu ile ilgili yapılan bir araştırmada tarihle ilgili bu karışıklığın, Kazan'da ilk matbaanın 1801 yılında kurulmasından kaynaklandığı düşüncesi aktarılmıştır.³⁰

²⁷ Detaylı teknik bilgi ve resim için bk. Macit, *Mürekkebin İzi*, 60-61.

²⁸ Nichale W. Albin, "Printing of The Qur'an" *Encyclopedia of the Qur'an*, ed.: McAuliffe (Leiden: Brill, 2004), 4/265.

²⁹ Bk: Mevki' Ghânim Kaddûrî al-Hamed, "Târîhu Tıbbâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf fi Medîneti Kazan" (Erişim 18 Eylül 2021).

³⁰ Halime Bulut, *Şihâbuddîn Mercânî ve Kazan'da Matbuat Dönemi Mushaf Çalışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 35.

1803 yılında basılan bu mushafın resimleri incelendiğinde ayetler arasında çiçekli fasılaların kullanıldığı görülmüştür. Ancak fasılaların içerisinde ayet numaraları yazılı değildir.

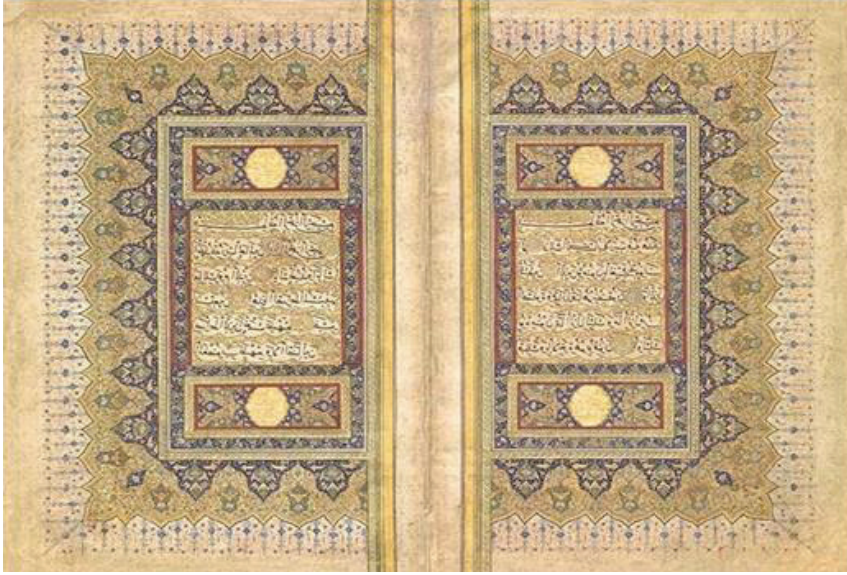

Resim 18: 1803 Kazan Mushafı

19. Yüzyıl - 1874 - İstanbul Matbaâ-i Âmire Mushafı

Mushaf, Şekerzâde Seyyid Mehmed (ö. 1166/1753) tarafından 1730'lu yıllarda nesh hattıyla yazılmıştır.³¹ Ayrıca mushaf, Matbaâ-i Âmire'de basılan ilk mushaftır. Mushafa ait resim incelendiğinde ayetler arasında fasılaların yer aldığı ancak içlerinde ayet rakamlarının yazılmadığı görülmektedir.

³¹ Muhittin Serin, "Şekerzâde Seyyid Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 38/489.

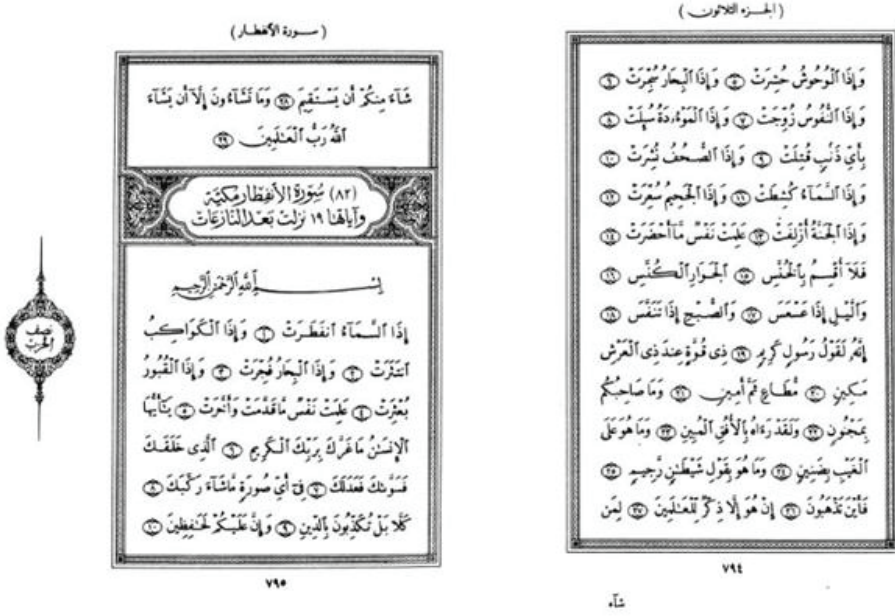

Resim 19: 1874 İstanbul Matbaâ-i Âmire Mushafı.

20. Yüzyıl - 1924 - Mısır Emiriyye Mushafı

Mushaf, 1924'te Kahire'de Emiriyye matbaasında basılmıştır. Resimler incelendiğinde ayetlerin fasılalarla ayrıldığı ve fasılaların içerisinde her ayetten sonra o ayetin numarasının Arapça yazıldığı görülmüştür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İslam dünyasında, mushaf basım tarihinde ilk defa bütün ayetlerin numaraları bu mushafı yazılmaya başlanmıştır. Ayet numaralarını kullanan bundan sonraki mushaf baskılarında da aynı düzen takip edilmiştir.³²

³² Mushafın Tam Nüshası için bk: Internet Archive, "Mushaf el-Mesaha" (Erişim 22 Eylül 2021).

Resim 20: 1924 Emiriye Mushafi

3. Batılı Araştırmacılar Tarafından Hazırlanan Mushafalarda Ayet Numaralarının Yazımı

Buraya kadar Müslümanlar tarafından mushafa ayet numaralarının yazılma seyrini görmeye çalıştık. Şimdiyse ayet rakamlarının mushafa yazılma fikrinin muhtemel altyapısını araştırmak adına, batılı araştırmacılar tarafından basılan mushafı incelemenin gerektiğini düşünmekteyiz.³³ Bu çerçevede Batıda yazılan veya basılan mushafı tespit etmeye çalıştık. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa 1143 yılında Kur'an Latinceye tercüme edilmiştir. Bu tarihte henüz matbaa icat edilmiş değildir. Dolayısıyla bu tercümenin el yazması olduğunu söyleyebiliriz. Ancak tercümenin yapıldığı Arapça el yazması nüshanın kim tarafından ve ne zaman yazıldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz.

Matbaanın 1446'da Johannes Gutenberg (ö. 802/1468) tarafından icat edilmesinin ardından Batıda pek çok eserin baskısı yapılmaya başlanmıştır. Dini eserlerin de basıldığı bu süreçte Batı'da çeşitli gerekçelerle mushaf da basılmaya başlanmıştır. Tarihte ilk defa mushafın, matbaayı ilk kullanan gayr-

³³ Batı'da erken dönemde basılan mushafın baskı yerleri ve zamanları gibi önemli bilgileri derli toplu görebilmek için bk: Brill, "Early Western Korans" (Erişim 20 Nisan 2021).

i müslimler tarafından basıldığını ifade etmeliyiz. Zira müslümanlar matbaayı çok geç tarihlerde kullanmaya başlamışlardır. Daha önce zikredildiği üzere müslümanlar tarafından ilk mushaf basımı 1803 yılında Kazan'da gerçekleştirilmiştir. Bu ön bilgilendirmenin ardından Batı'da basılan mushafları ayet numaralarını içerip içermedikleri açısından incelemeye başlayabiliriz.

16. Yüzyıl - 1537 - Venedik, Paganini Mushafı

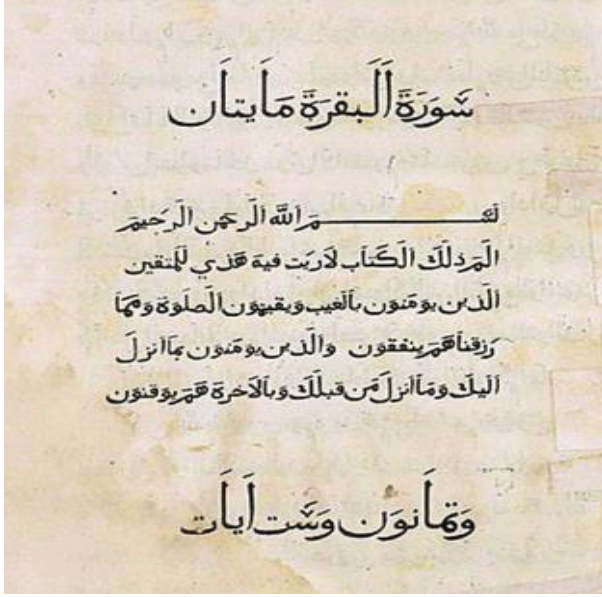
Tespit edebildiğimiz kadarıyla Batı'da tarihte ilk defa matbaada basılan mushaf Paganini mushafıdır. Mushaf Ağustos 1537-Ağustos 1538 tarihleri arasında Aleksandro Paganini tarafından Venedik'te basılmıştır. Mushafın basılmasındaki gaye, basılan mushafları Osmanlı topraklarına göndererek ticari kazanç elde etme olarak görülmüştür. Ancak Papanın emriyle baskısı yapılan tüm mushaflar yakılmıştır. 1987 yılında, o zamana kadar herhangi bir baskısının olduğu düşünülmeyen bu mushafın bir nüshası, Angela Nuovo tarafından Venedik'teki bir adada yer alan Franciscan Friars Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Nüsha şu an Vatikan'da bulunmaktadır.³⁴ Mushafın 2004 yılında Brill yayınevi tarafından tıpkı basımı yapılmıştır.³⁵ Mushaf *Alcoranus Arabice* adıyla da tanınmaktadır.³⁶

Araştırma konumuz açısından mushafa ait resim incelendiğinde, ayetler arasında az miktarda boşluk bırakıldığı görülmüştür. Ancak bu boşluklarda özel bir fasıla işareti kullanılmadığı gibi ayet numaraları da yazılmamıştır.

³⁴ Yaşar, *Avrupa ve Kur'an*, 129. Paganini Mushafı ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Angela Nuovo, "A Lost arabic Koran Rediscovered", *The Library* 12/4 (1990), 273-292; Gökkır, *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri*, 49-51.

³⁵ *Early Printed Korans* serisi içerisinde.

³⁶ Mushafın teknik açıdan analizi için bk: Abay, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Mushaf Basımı", 94.

Resim 21: 1537 Paganini Mushafı, Bakara Suresi İlk Dört Ayetin Bulunduğu Kesit.

17. Yüzyıl - 1694 - Hamburg, Hinckelmann Mushafı

Al-Coranus Muhammedis adlı bu mushaf Almanya’da basılan ilk mushaftır.³⁷ Paganini mushafı gibi yasaklanmadığı için Batılı araştırmacıların uzun yıllar kullandığı bir mushaf olma özelliğini taşımaktadır. Mushaf, Hamburg başpapazı Abraham Hinckelmann tarafından 1694’te Hamburg’da bastırılmıştır. Mushafın İslam’ı ve Kur’an’ı iyi bir şekilde tanıyarak onunla mücadele edebilme fikrinden ötürü basıldığı belirtilmiştir.³⁸

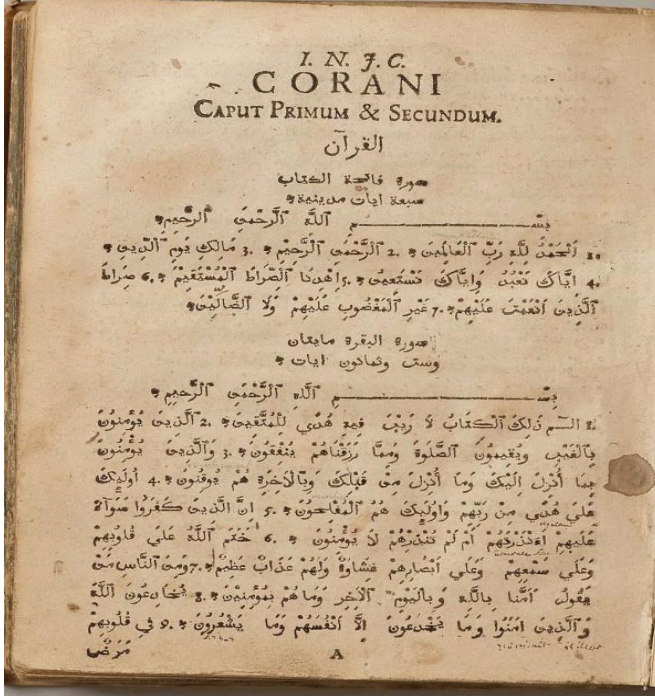
Mushafın konumuz açısından en dikkat çekici yönü, her ayetin numaralandırılarak yazılmış olmasıdır. Bu durum, mushafa ait resimler incelendiğinde kolaylıkla görülebilmektedir. Şu ana kadar incelediğimiz mushaflar arasında bu mushafın, bütün ayetlerin numaralarının yazıldığı ilk mushaf olduğu görülmüştür. Rakamlar, ayetlerin baş tarafına latin rakamları ile (1, 2, 3 şeklinde) yazılmıştır.³⁹ Hinckelmann’ın bu işlemi müslüman olmayan okur için, özellikle de Kur’an araştırmacıları için, kolaylık sağlaması amacıyla yapmış

³⁷ Mushafın tam dijital nüshası için bk: Harvard Library, “Hinckelmann al-Qur’an” (Erişim 22 Eylül 2021).

³⁸ Yaşar, *Avrupa ve Kur’an*, 130.

³⁹ Müslümanların yaptığı Mushaf baskılarında ayet rakamlarına ilk kez Emiriyye Mushafında rastlandığını hatırlatmak isteriz.

olduğu düşünülebilir. Böylece kişilerin aradıkları ayetleri kolaylıkla bulabilmeleri, numaraları kullanarak atıf yapabilmeleri sağlanmış olacaktır.

Resim 22: 1694 Hamburg Hinkelmann Mushafı

17. Yüzyıl - 1698 - Patavii, Ludovico Maracci Mushafı

Alcorani Textus Universus adını taşıyan bu mushaf,⁴⁰ Batı'da Kur'an'ın Arapça metni ile Latince tercümesi birlikte basılan ilk mushaftır. 1698'de İtalya'nın Patavii şehrinde basılmıştır. Daha önceki tercümelerin hiçbirisinde Arapça Kur'an metnine yer verilmemiş, sadece tercümeyle yetinilmiştir. Mushafın başında Kur'an tarihine dair bilgileri içeren bir bölüme yer verilmesi de bu mushafı öncekilerden ayıran özgün özelliklerindedir. Öte yandan Maracci'nin bu tercüme yapmadaki asıl amacının müslümanları kendi silahıyla vurmak olduğu aktarılmıştır.⁴¹

Mushafa ait resimler incelendiğinde ayet numaralarının latince rakamlarla gösterildiği görülmektedir. Bu rakamları Maracci ayetlerin başlarına

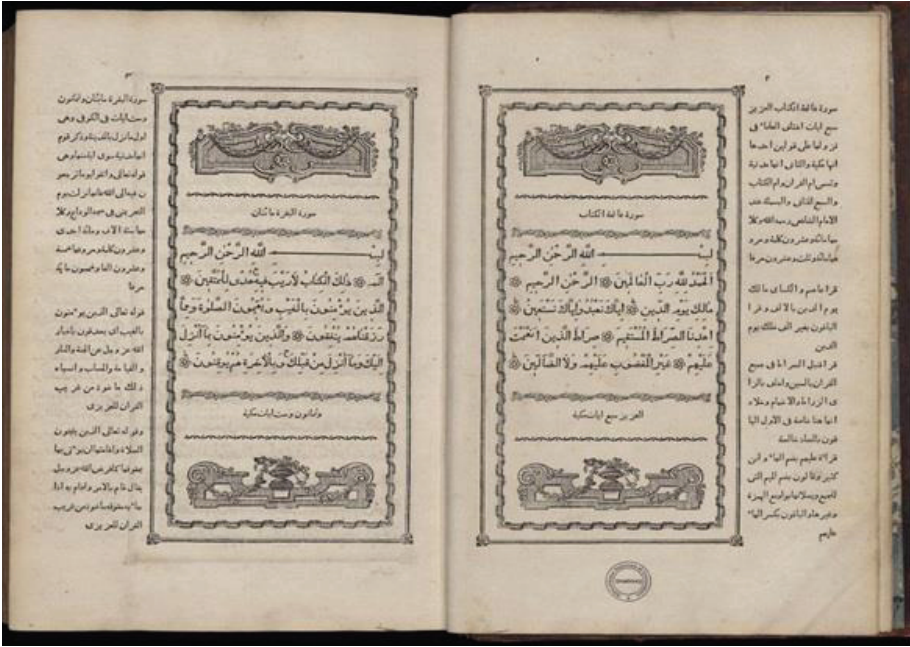
⁴⁰ Mushafın tam metni için bk: Internet Archive, "Alcoranus Textus Maracci" (Erişim 23 Eylül 2021).

⁴¹ Yaşar, *Avrupa ve Kur'an*, 150.

yazmayı tercih etmiştir. Ayet sonlarında da çiçekli fasıllalar kullanmıştır. Bazı surelerde ayet sayıları bugün elimizdeki mushafalarda yer alanlarla aynı değildir. Örneğin Bakara suresi Maracci mushafında 287 ayettedir. Bu durum yeni bir ayet ekleme anlamına gelmemektedir. Çünkü o Bakara suresi 114. ayeti ikiye bölerek numaralandırmıştır.

Resim 23: Sağda Fatiha Suresi; solda iç kapak.

Resim 25: 1787, Petersburg/II. Katerina Mushafi

19. Yüzyıl - 1834 - Leipzig, Gustave Flüegel Mushafi

Mushafın adı *Corani Textus Arabicus*dur. Mushafın dış kapağında Arapça yazılan isimse *القران وهو الهدى والفرقان* şeklindedir.⁴⁴ Mushafı hazırlayan kişi, *Concordantie (Konkordanz)* diye bilinen Kur'an fihristini hazırlayan Gustave Flüegel (ö. 1802-1870)'dir. Mushaf ilk olarak 1834'te Almanya'nın Leipzig şehrinde basılmıştır. Ardından 1842, 1855, 1867, 1870, 1881 ve 1893 yıllarında toplam altı kere daha bastırılan mushaf, Flüegel'den sonra gelen oryantalistlerin kullandığı temel mushaf olagelmıştır.⁴⁵ Bunun sebebi kanaatimizce Kur'an ayetlerini konularına/kelimelerine göre kolaylıkla bulmayı sağlayan bir fihrist hazırlanmış olmasıdır. Böylece *Konkordanz*'ı kullanan araştırmacılar, kendisiyle uyumlu olarak hazırlanmış Flüegel mushafını kullanmayı tercih etmiş olmalıydılar.

Mushafta ayet numaraları Arap rakamları ile ayetlerin başında yazılmıştır. Bu yönüyle Flügel Mushafı, tespit edebildiğimiz kadarıyla tarihte ilk defa

⁴⁴ Mushafın tam metni bkz: Internet Archive, "Corani Textus Arabicus" (Erişim 23 Eylül 2021).

⁴⁵ Yaşar, *Avrupa ve Kur'an*, 117.

bütün ayetleri Arap rakamlarıyla yazılan mushaf olma özelliğini taşımaktadır. Ancak bu numaralandırma sistemi bugün elimizdeki mushaflarla uyum sağlamamaktadır. Değişen ayetlerin metni değildir, sadece ayetleri bölmek veya birleştirmek şeklinde, toplam ayet sayısını etkileyen bazı değişiklikler yapılmıştır. Bazen de bir surenin ayet sayısı değiştirilmemiş ancak surenin ayetleri günümüz mushaflarındaki gibi farklı yerlerden bölünerek numaralandırılmıştır. Örneğin aşağıdaki resimde görüleceği üzere Fatiha suresinde besmele ayet olarak sayılmamış, ancak son ayet ikiye bölünerek sure yine yedi ayete tamamlanmıştır.

Resim 26: Sağda dış kapak; solda Fatiha Suresi ve Bakara Suresinin ilk ayetleri.

سورة فاتحة الكتاب

مَكِّيَّةٌ وَأَيُّهَا سَبْعُ آيَاتٍ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۱ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۲ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۳ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ۴ إِذَاكَ
تَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ۵ إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۶ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ
عَلَيْهِمْ ۷ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

Resim 27: 1834, Flügel Mushafı, Fatih Suresi.

4. Judeo-Arabî Kur'an Yazmalarında ve İbranîce Kur'an Çevirilerinde Ayet Numaralarının Yazımına Dair⁴⁶

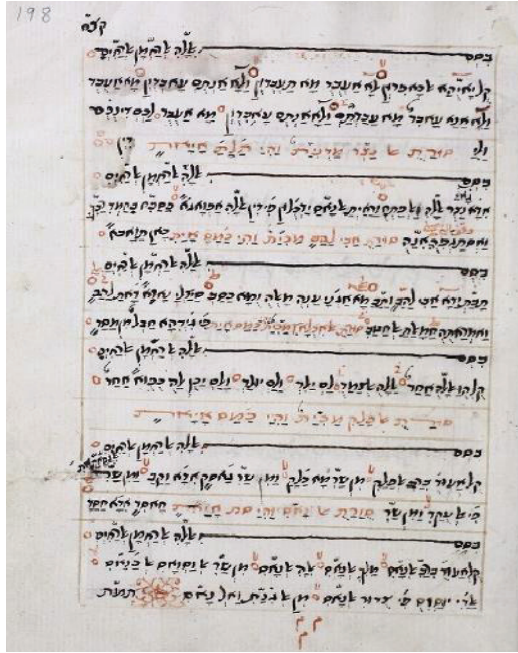
Judeo-Arabî, İbranî harfleriyle Arapça'nın yazılması için kullanılan bir ifadedir. Yahudilerin tarih içerisinde müslümanlar ve Kur'an'la ilişki içerisinde oldukları malumdur. Bu ilişkilerde özellikle Yahudi alimlerin Kur'an'la ilgileri Kur'an tarihi açısından dikkat çekmektedir. Bu çerçevede Yahudi alimlerin Kur'an'a iki temel sebepten ilgi duyduklarını dile getiren Meral, bunlardan ilkinin reddiye amaçlı, diğerininse ilmi meraktan kaynaklanan gramer odaklı analizler şeklinde olduğunu belirtmiştir.⁴⁷

Yahudi alimlerin Kur'an'la irtibatı üç kategoride ele alınabilir. İlki Arapça bilen ve tercümeğe ihtiyaç duymayan Yahudi alimlerin Kur'an'la irtibat biçimidir. Bu noktada karşımıza Judeo-Arabî Kur'an yazmaları çıkmaktadır. Zira bazı Arapça bilen Yahudi alimler Arapça olan Kur'an ayetlerini kendi eserlerinde İbranî harfleriyle yazmışlardır. Bunların en erken örnekleri, 1575-1625 yıl aralığıyla tarihlendirilen Oxford'daki Bodleian Kütüphanesi'nde (Bodleian Manuscript Hunt 529) bulunmaktadır. Bu nüsha Kur'an'ın tamamını içermektedir.⁴⁸

⁴⁶ Araştırmamızda bu başlığın yer almasını öneren, ilgili eserlerin temini ve incelenmesinde yardımcı olan Doç. Dr. Yasin Meral'e teşekkür ederim.

⁴⁷ Meral, *Yahudi Geleneğinde Kur'an*, 162, 193.

⁴⁸ Mushafın tam nüshasına ulaşmak için bk: Digital Bodleian Library, "Qur'an/Bodleian Library MS. Huntington 529" (10 Kasım 2021). Nüshanın 14-15. yüzyıllarla tarihlendirilmesinin muhtemel olduğu da belirtilmiştir. Bk: Hava Lazarus-Yafeh, *Intertwined Worlds: Medieval Islam and Bible Criticism* (Princeton: Princeton University Press, 1992). Ancak kütüphanenin resmi sitesinde nüshanın bilgileri verilirken, bu ihtimalden daha özel bir tarih aralığı yazılmıştır. Bu durum 1575-1625 yıl aralığının doğruya daha yakın olduğunu düşündürmektedir.

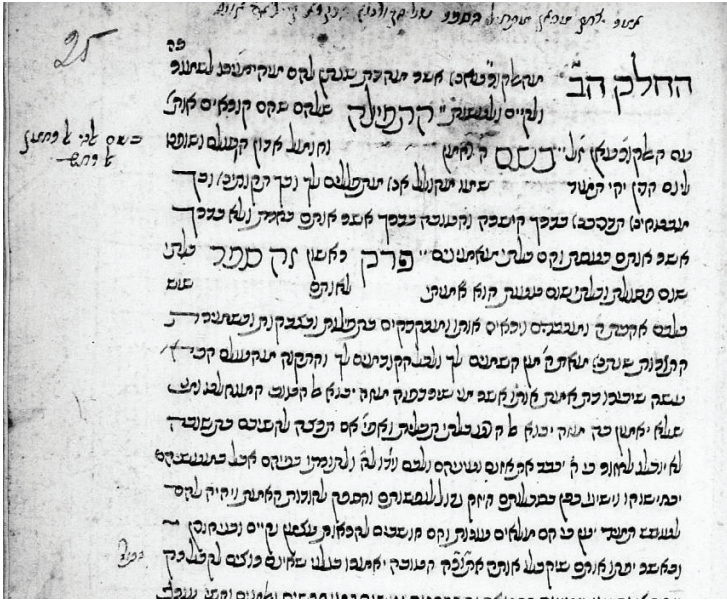
Resim 28: Bodleian Library MS. Huntington 529, 198r.

Kâfirûn, Nasr, Tebbet, İhlâs, Felak ve Nâs surelerinin yer aldığı yukarıdaki resimde görüldüğü üzere, nüshada ayetlerin numaraları yazılı değildir. Bunun yerine müslüman gelenekte benzerlerinin olduğu gibi daire şeklinde kırmızı renkli fasılalar bulunmaktadır. Bundan biraz daha eski, 12. yüzyıla ait bir Judeo-Arabî Kur'an yazması ise Cambridge Üniversitesi Taylor-Schechter Geniza Koleksiyonu'nda T-S Ar. 51. 62 kayıt numarası ile bulunmaktadır. Ancak bu nüsha Kur'an'ın tamamını değil, sadece Fatıha suresi ile Bakara surrisinin ilk ayetlerini içermektedir. Ayrıca Yahudi alimler çeşitli araştırmalarında Kur'an ayetlerinin bir kısmını alıntılılamaktaydılar. Christianus Ravius'un 1646 tarihli ders notlarında Kur'an'dan bazı ayetleri İbrani harfleriyle yazmış olması da buna örnek olarak zikredilebilir.⁴⁹

İkinci irtibat biçimi, ara diller üzerinden Kur'an'a ulaşma şeklindedir. Başka bir ifadeyle daha önceden İtalyanca'ya ve Flemenkçe'ye yapılan Kur'an çevirilerinin İbranice'ye aktarılmasıdır. Bunun elimize ulaşan ve Kur'an'ın tamamını içeren ilk örneği araştırmalara göre 1636 tarihli Ya'kov ben Yisrael Halevi'ye aittir. Bu İbranice Kur'an çevirisi, Meral'in tespitine göre 1547'de

⁴⁹ Meral, *Yahudi Geleneğinde Kur'an*, 149.

Venedik'te basılan ve Giovanni Battista Castrado (ö. 1588) tarafından yapılan İtalyanca Kur'an çevirisinden yapılmıştır. Bu İtalyanca çeviri de, Kur'an'ın orijinal Arapça metninden değil, Theodor Bibliander'in 1543'te Basel'de basılan Latince çevirisinden yapılmıştır. Theodor'un bu çevirisiyse 1143'de Kettonlu Robert tarafından Arapça orijinalinden yapılan Latince Kur'an çevirisinin ilave metinlerle düzenlenmiş halidir.⁵⁰

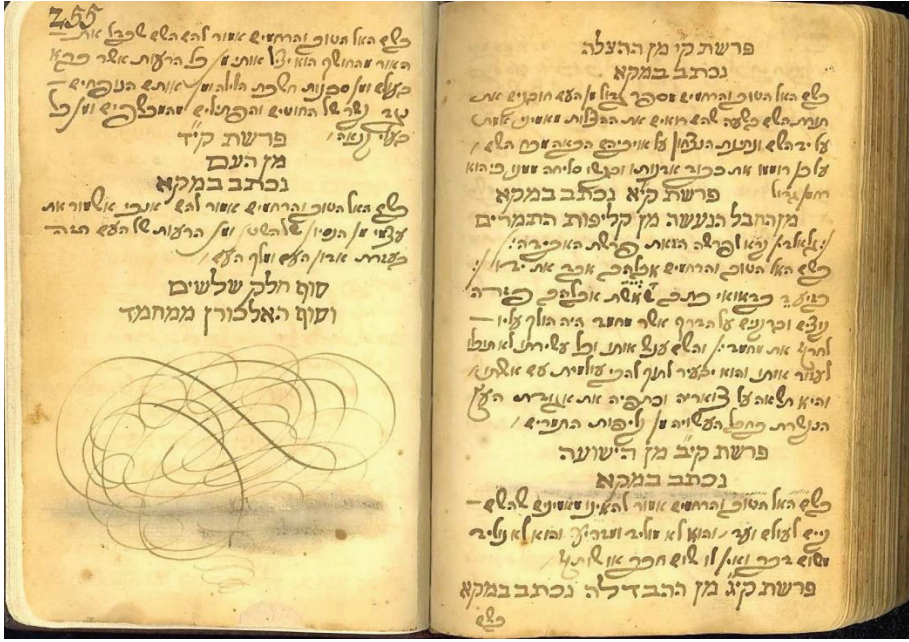
Resim 29: Ya'kov ben Yisrael Halevî'nin İbrance Kur'an Çevirisinden Fatih Suresinin Yer Aldığı Kesit, 1653.

Yukarıdaki resimde görüleceği üzere bu çeviride de ayet numaraları kullanılmamıştır.⁵¹ Buna benzer bir diğer İbrance Kur'an çevirisi, İmmanuel Ya'kov von Dort tarafından Flemenkçe bir Kur'an çevirisi esas alınarak yapılmıştır. Bu Felemenkçe çeviri Jan Hendrik Glazemaker'e ait olup 1657'de basılmıştır. Glazemaker'in bu Felemenkçe çevirisi de Arapça orijinal metinden değil, 1647'de Paris'te basılan ve Andre du Ryer tarafından yapılan Fransızca Kur'an çevirisinden yapılmıştır. Nasr, Tebbet, İhlâs, Felak ve Nâs surelerinin yer aldığı aşağıdaki resimde görüleceği üzere İmmanuel Ya'kov'un

⁵⁰ Burman, *Latince Kuran Çevirileri*, 143.

⁵¹ Ya'kov ben Yisrael Halevî'ye ait İbrance Kur'an Çevirisinin tam nüshasına erişim için bk: The National Library of Israel, "Manuscript" (Erişim 12 Kasım 2021).

Flemenkçe'den yaptığı İbranice Kur'an çevirisinde de ayet numaraları bulunmamaktadır.⁵²

Resim 30: İmmanuel Ya'kov, İbranice Kur'an Çevirisi, 1757.⁵³

Yahudi alimlerin Kur'an'la irtibatının üçüncü biçimiye doğrudan Arapça'dan İbranice'ye yapılan çevirilerle olmuştur. Arapça'dan İbranice'ye yapılan ilk tam Kur'an çevirisi Zvi Hayim Reckendorf'a aittir. Bu çeviri 1857'de Leipzig'de basılmıştır. Fatıha suresinin İbranice çevirisinin yer aldığı aşağıdaki resimde görüleceği üzere, çeviride ayet rakamları ayetlerin başında, parantez içerisinde, İbrani rakamlarıyla yazılmıştır.⁵⁴

⁵² Meral, *Yahudi Geleneğinde Kur'an*, 108. Bu çevirinin Washington Kongre Kütüphanesi'nde bulunan 259 varaklık yazma nüshası hakkında detaylı bilgi için bk: Myron M. Weinstein, "A Hebrew Qur'an Manuscript", *Studies in Bibliography and Booklore*, 10 (1971/72), 19-52.

⁵³ Çevirinin pdf nüshasına erişim için: <https://www.loc.gov/rr/amed/hs/HebrewManuscripts-Pdf/LC%20Hebr.%20MS%20183.pdf>

⁵⁴ Herrmann Zvi Reckendorf, *al-Kur'an o ha-Mikra / Der Koran* (Leipzig: 1857).

חזון פותח הספר או אם הספר
נגלה במיכ"ה ובו שבעה פסוקים
בשם אלה הרחמן והרחום

(א) השבח לאלה רב העולמים. (ב) הרחמן והרחום. (ג) מלך
ביום הדין. (ד) אותך נעבד ואלריך נשוע. (ה) הורנו דרך המישרים
ארחותיהם.¹ (ו) דרך האנשים אשר חנות אותם. (ז) ולא דרך מכעיסך²
ולא דרך התועים.³

¹ אלו המאמינים בדת מחד. ² אלו היהודים אשר הכניסו אל במעלליהם.
³ אלו הנוצרים.

Resim 31: Zvi Hayim Reckendorf, İbranice Kur'an Çevirisi, 1857.

İkinci çeviri Yosef Yoel Rivlin tarafından yapılmış ve 1936'da Tel Aviv'de basılmıştır.⁵⁵ Üçüncüsü Aharon ben Şemes tarafından yapılmış ve 1971'de yine Tel Aviv'de basılmıştır. Ben Şemes bu baskıda ayet numaralarını kullanmamıştır. Dördüncü ve son çeviriyse Uri Rubin tarafından yapılmış, 2005 ve 2015'te Tel Aviv'de basılmıştır. Zikredilen son dört İbranice Kur'an çevirisinde ayet numaralarının yazılıp yazılmaması ise, anakronizme düşülmemesi adına, Hinckelmann'ın ayet numaralarını mushafta yazma fikrini nereden aldığıyla ilgili bir veri olarak kullanılamazlar.

5. Kur'an'ın Batı Dillerine Yapılan Tercümelelerinde Ayet Numaralarının Yazım Tarihi

Ayet rakamlarının mushafa yazılma fikrinin altyapısını araştırmak adına, Kur'an'ın batı dillerine yapılan çevirilerini incelemenin de yararlı olabileceğini düşünmekteyiz. Bu çerçevede Hinckelmann mushafının baskı tarihi olan 1694'e kadar ulaşabildiğimiz en eski el yazması veya basılı Kur'an çevirilerini görmeye çalışacağız.

⁵⁵ Yosef Yoel Rivlin, *al-Kur'an* (Tel Aviv: Hotsaat Dvir, 1936).

1143 - Latince - Kettonlu Robert Terümesi

Kur'an ilk defa 1143'da Latince'ye Kettonlu Robert tarafından, Peter the Venerable'in isteği üzerine Toledo'da tercüme edilmiştir.⁵⁶ Bu çevirinin hangi Arapça Kur'an yazmasından yapıldığı bilinmemektedir. Ancak klasik Yunan kültürü gibi İslam kültürü de Batı'ya İspanyada'ki tercüme faaliyetleriyle geçmiştir. Zira 1085'te Hristiyanların eline geçen Toledo şehrinin büyük bir tercüme merkezi haline getirildiği ve burada kurulan tercüme okullarında Aristo'dan İbni Sina'ya pekçok önemli kişinin eserlerinden tercüme yapıldığı bilinmektedir.⁵⁷ Kanaatimizce bu Kur'an çevirisi de Endülüs bölgesinde yer alan Toledo'nun ele geçirilmesiyle temin edilen Endülüs el yazması bir mushafa dayanıyor olmalıdır.

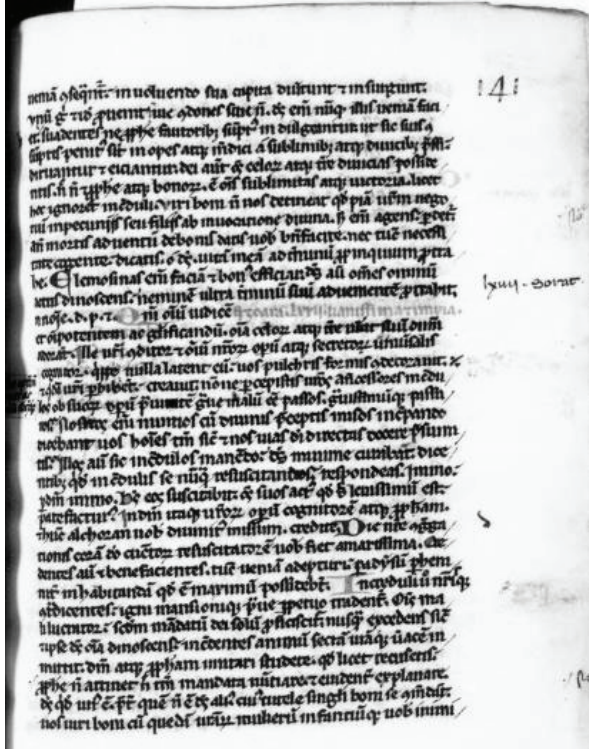
Çeviriden günümüze ulaşan en eski nüsha⁵⁸ incelendiğinde ayetler için herhangi bir numaralandırma yapılmadığı görülmüştür.⁵⁹

⁵⁶ Kur'an'ın bir kısmının (yaklaşık 230 ayetin) Batı dillerinden ilk önce Yunanca'ya 9. yüzyılda (Bizans Grekçesi) çevrildiği tespit edilmiştir. Nicetas of Byzantium'un, 855-870 tarihleri arasında yazdığı *Refutation of Qur'an* adlı eserinde bu ayetleri alıntılamaştır. Ancak bu çeviri, teker teker ya da gruplar halinde alıntı şeklinde olduğu için, yani bir mushaf veya tam mushaf çevirisi gibi olmadığı için, ilk nasıl yazıldığını görme imkanı sunamaması nedeniyle çalışmamız açısından öncelikli görülmemiştir. Eserdeki Kur'an ayetlerine dair detaylı bilgi için bk: Simelidis, Christos, "A Greek translation of the Qur'an", *Christian-Muslim Relations 600-1500*, ed. David Thomas vd. (Leiden-Boston: Brill, 2009-2013); Manolis Ulbricht, "The First Translation of The Qur'an (8th/9th Century A.D.) and Its Use in The Anti-Islamic Work of Nicetas of Byzantium (9th c.)", *Polemic Antropē*, 1-6.

⁵⁷ Yaşar, *Avrupa ve Kur'an*, 39.

⁵⁸ Günümüze 25'ten fazla nüshasının ulaştığı belirtilen bu çevirinin ve Peter the Venerable'in İslami eserler antolojisinin korunduğu hayatta kalan en eski el yazmasının Bibliothèque Nationale de France'da MS Arsenal 1162'de kayıtlı olduğu kaydedilmiştir. Bk: Jeremy Norman's History of Information, "Robert of Ketton Prepares the First Translation of the Qur'an from Arabic into Latin" (Erişim 2 Nisan 2021).

⁵⁹ Çeviri ile ilgili detaylı bilgi için bk: Hartmut Bobzin, "Kuran'ın Latince Tercümeleeri: Kısa Bir Genel Bakış", çev. Yusuf Öztel, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1, (2009), 52; Sine Demirkıvıran, "Ortaçağ'da Batıda Yapılan İlk Kur'an Çevirileri ve Çevirmenlerin Çeviri Stratejileri", *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/1 (Nisan 2014), 239-240.

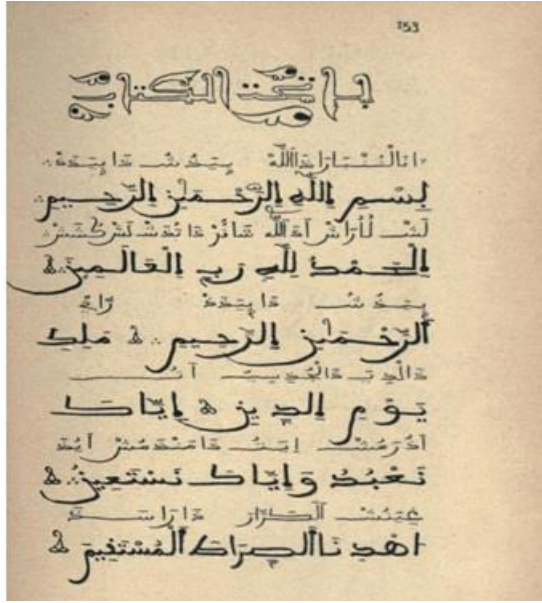
Resim 32: BnF MS Arsenal 1162.

15. Yüzyıl - İspanyolca - *Aljamiados* Metinleri Koleksiyonu İçerisinde Bir Nüsha

Eser, Pablo Gil, Julián Ribera ve Mariano Sanchez tarafından yayınlanan 1888 tarihli *Aljamiados Metinleri Koleksiyonu* içerisinde yer alan Kur'an metinleridir. Eserin 153-163. sayfalarında Fâtiha, Nâzi'ât ve Tîm surelerinin, İspanyolca satır arası tercüme ile birlikte yer aldığı görülmektedir.⁶⁰ Ayetlere numara verilmemiştir. Ancak ayetler ٱ harfinin üç noktası gibi üçer nokta halindeki fasılalarla birbirinden ayrılmıştır.⁶¹

⁶⁰ Pablo Gil vd., *Colección de Textos Aljamiados* (Zaragoza: Tip. de Comas Hnos, 1888), 153-163.

⁶¹ Çevirinin tam nüshası için bkz: Internet Archive, "Colección de Textos Aljamiados" (Erişim 20 Eylül 2021).

Resim 33: 1888, *Aljamiados Metinleri Koleksiyonu*, Fatiha Suresi 1-6. ayetler, 153.

1547 - İtalyanca - Giovanni Battista Castrodardo

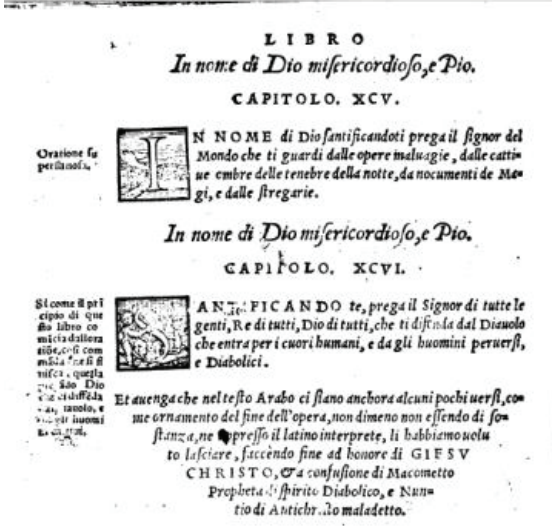
Adı *L'alcorano Di Macometto*'dur. Çeviri Giovanni Battista Castrodardo (ö. 1588) tarafından, kapağındaki 'Arapça'dan İtalyanca'ya yeni çevrildi' anlamına gelen 'Tradotto nuouamente dall'Arabo in lingua Italiani' kaydına göre doğrudan Kur'an'ın Arapça aslından İtalyanca'ya çevrilmiş gibi görünmektedir. Ancak kaynaklarda bu çevirinin Kur'an'ın Arapça aslına değil, Bibliander'in 1543'de Basel'de bastırıldığı Latince çevirisine dayandığı kaydedilmiştir. Az önce değinildiği üzere Bibliander'in çevirisininse Kettonlu Robert'in Latince Kur'an çevirisinin ilave metinlerle yeniden basılmış hali olduğu da belirtilmiştir.⁶² Dolayısıyla kapakta yer alan bu ifadenin yanıltmaca olduğu söylenebilir.

⁶² Burman, *Latince Kur'an Çevirileri*, s. 143. Ayrıca Giovanninin çevirisi esas alınarak Ya'kov ben Şemes Halevi tarafından İbranice bir Kur'an çevirisi de hazırlanmıştır. Detaylı bilgi için bk: Meral, *Yahudi Geleneğinde Kur'an*, 95-103.

Resim 34: 1547 İtalyanca çevirinin kapağı.

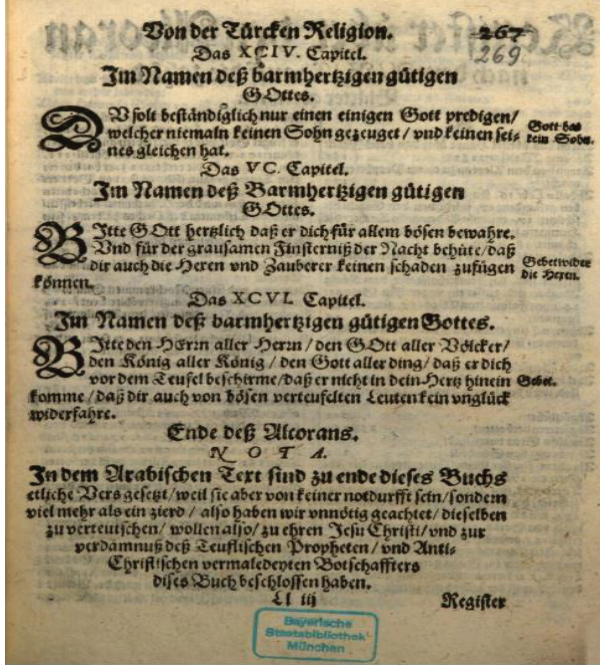
Konumuz açısından 1547 tarihli İtalyanca çeviri incelendiğinde, ayet numaralarının çeviride yer almadığı görülmüştür.

Resim 35: 1547 İtalyanca çevirinin son sayfası.

1616 - Almanca - Salomon Shweiger

Çeviri, Kur'an'ın İtalyanca çevirisinden Almanca'ya Salomon Shweiger (ö. 1622) tarafından yapılan tercümesidir. *Alcoranus Mahometicus, Das ist Der Türken Alcoran* adını taşıyan ve 1578'de tamamlanan çeviri, Nürnberg'te 1616'da basılmıştır. Çevirinin öne çıkan özelliği ilk Almanca çeviri olmasıdır.⁶³ Çeviride ayet numaraları yazılmamıştır.⁶⁴

Resim 36: 1616, Shwiger'in Almanca Kur'an Tercümesi, İhlâs, Felâk ve Nâs Sureleri.

1647 - Fransızca - André du Ryer

L'Alcoran de Mahomet adını taşıyan çeviri André du Ryer tarafından 1647'de Paris'te bastırılmıştır. Ara dillerden değil, doğrudan Arapça'dan Fransızca'ya yapılan bir çeviridir. Ayrıca direkt kaynak dilden Fransızca'ya yapılan ilk Kur'an çevirisi olması yönüyle öncelikli bir özelliğe sahiptir. Çeviride ayet numaraları yazılı değildir.⁶⁵

⁶³ Çeviri hakkında detaylı bilgi için bk: Yaşar, *Avrupa ve Kur'an*, 155-158.

⁶⁴ Çevirinin tam nüshası için bk: Münchener Digitalisierungs Zentrum Digitale Bibliothek (MDZ), "Alcoranus Mahometicus, Das ist: der Türcken Alcoran, Religion vnd Aberglauben" (Erişim 20 Eylül 2021).

⁶⁵ Çevirinin tam nüshası için bkz: Gallica, "L'Alcoran de Mahomet" (Erişim 29 Eylül 2021).

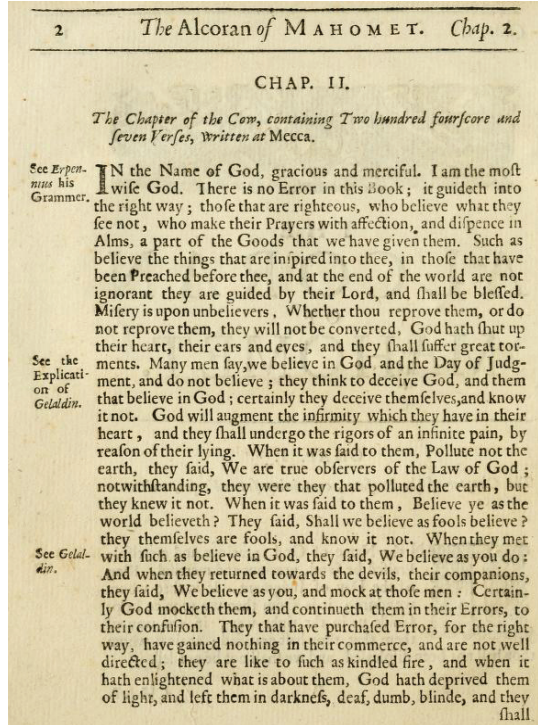

Resim 37: Sağda İç kapak, solda Fatiha suresinin çevirisinin bir kısmı.

1649 - İngilizce - Alexander Ross

The Alcoran of Mahomet adını taşıyan bu çeviri, Alexander Ross tarafından yapılmış ve 1649'da Londra'da bastırılmıştır. Çeviri İngilizce'ye, doğrudan Arapça'dan değil, Fransızca'dan yapılmıştır. Çeviride ayet numaraları yazılmamıştır.⁶⁶

⁶⁶ Çevirinin tam nüshası için bkz: Internet Archive, "Al-Coran of Mahomet" (Erişim 29 Eylül 2021).

Resim 38: 1649, Ross, Bakara Suresinin İlk Sayfası.

1657 - Flemenkçe - Jan Hendriksz Glazemaker

Mahomets Alkoran adını taşıyan çeviri Flemenkçe'dir. Çeviri Glazemaker tarafından doğrudan Arapça'dan değil, Fransızca Kur'an çevirisinden yapılmış ve kayıtlara göre ilk önce 1657'de Amsterdam'da Jan Rieuwertsz tarafından bastırılmıştır.⁶⁷

Yaşar, çevirinin 1657 tarihli ilk baskısı hakkında pek bilgi bulunmadığını belirtmiştir.⁶⁸ Ayrıca çevirinin 1696'da Amsterdam'da yapılan baskısının⁶⁹ "tarihin kaydettiği ilk resimli Kur'an çevirisi"⁷⁰ olduğunu kaydetmiştir. Yaşar'ın ilk kaydının aksine bugün Google Books'ta tarama yapınca eserin 1657 tarihli baskısının tam nüshasına pdf olarak erişim sağlanabilmektedir.⁷¹

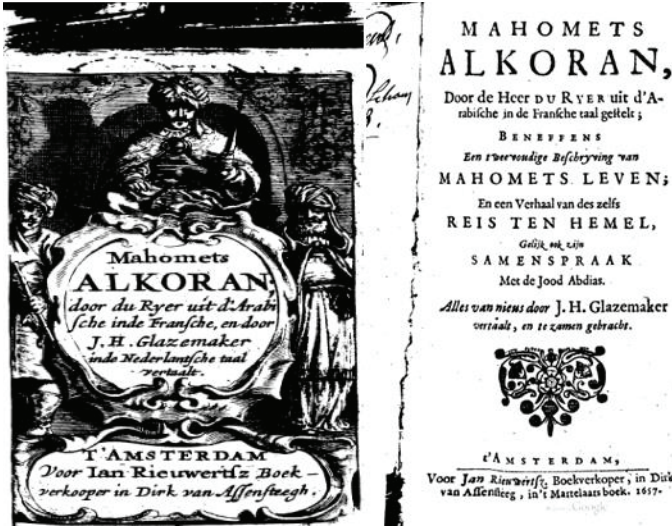
⁶⁷ Utrecht University, "Mahomets Alkoran' by André du Ryer" (Erişim 20 Eylül 2021).

⁶⁸ Yaşar, *Avrupa ve Kur'an*, 258.

⁶⁹ 1696 tarihli çevirinin tam nüshası için bk: Utrecht University, "Mahomets Alkoran" (Erişim 20 Eylül 2021).

⁷⁰ Yaşar, 258.

Yaşar'ın ikinci kaydıyla ilgili ise şunları söyleyebiliriz: İlk olarak, bu çevirinin 1657 tarihli en eski baskısına ulaşılabildiği için tarihte basılan ilk resimli Kur'an çevirisi 1696'ya değil 1657'ye kadar geri götürülebilmektedir. İkincisi ve daha da önemlisi, Castrodardo tarafından İtalyanca'ya çevrilen ve 1547'de Venedik'te matbaacı Andrea Arrivabane tarafından basılan *L'alcorano Di Macometto* adlı İtalyanca Kur'an çevirisinin kapağında da resim bulunmaktadır. Dolayısıyla tespit edebildiğimiz kadarıyla tarihte resimli basılan ilk Kur'an çevirisi 1547 tarihli Castrodardo'nun İtalyanca'ya çevirdiğini iddia ettiği⁷² Kur'an çevirisidir.⁷³

Resim 39: 1657, Glazemaker'ın Flemenkçe Kur'an Çevirisi, dış ve iç kapak.

Çeviriyle ilgili bu bilgileri bir tarafa koyup araştırmamızın odağına gelirse, çeviride ayet numaralarının yer almadığını ilgili resimden kolaylıkla görebiliriz.

⁷¹ Çevirinin 1657 tarihli baskısının tam nüshası için bkz: Google Books, "Mahomets Alkoran" (Erişim 20 Eylül 2021).

⁷² Burada neden 'iddia ettiği' kelimesini kullandığımıza dair açıklama, daha önce 1547 tarihli Giovanni Battista Castrodardo'nun İtalyanca Kur'an çevirisi ara başlığı altında yer almaktadır. Bk: Resim 34.

⁷³ Bu çevirinin kapak sayfasını görmek için bk: Resim 34.

MAHOMET'S ALKORAN.

't Hoofddeel van de Voorreeden, te
Mecha geschreven, in zeven re-
gels begrepen.

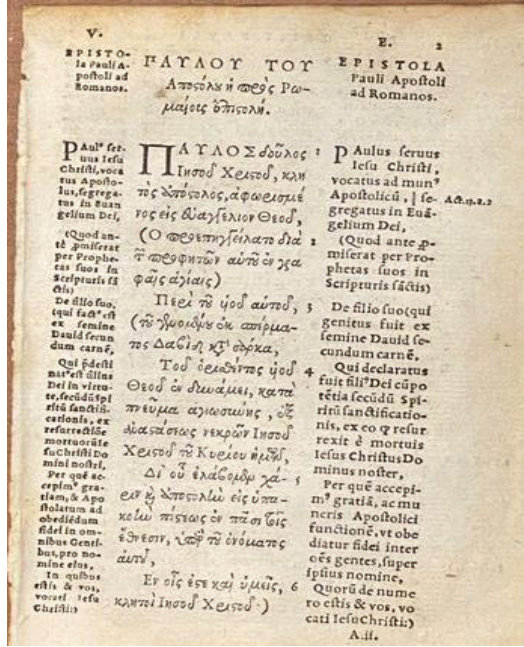
N de naam van de goeder-
tiere en barmhartige God,
lof zy aan de goeder-
tiere en barmhartige God, Ko-
ning van de dag des Oor-
deels; wy bidden u aan, wy verzoeken
hulp van u, gelei ons op de rechte weg,
op de weg der gener, aan de welken gy
genade hebt bewezen, tegen de welken
gy niet vergramt zijt gewecit, en wy zul-
len niet afgedwaalt wezen.

Resim 40: 1657, Flemenkçe Çeviriden Fatiha suresini içeren bir kesit.

6. Kitabı Mukaddes Baskılarında Ayet Numaralarının İlk Yazımı Üzerine

Tespit edebildiğimiz kadarıyla tarihte ilk defa 1551'de Parisli matbaacı Robert Estinne tarafından üç dilli (Latince-Yunanca-Latince) olarak basılan Yeni Ahit'te ayet numaraları kullanılmıştır. Aşağıdaki resimde⁷⁴ görüleceği üzere bu numaralar metne entegre olmayıp sayfa kenarlarında yer almaktadır. Robert Estinne 1553'te bastığı Fransızca Yeni Ahit'te de, tıpkı 1551 Latince-Yunanca-Latince baskısında olduğu gibi ayet numaralarını sayfa kenarlarına ekleyerek basmıştır.

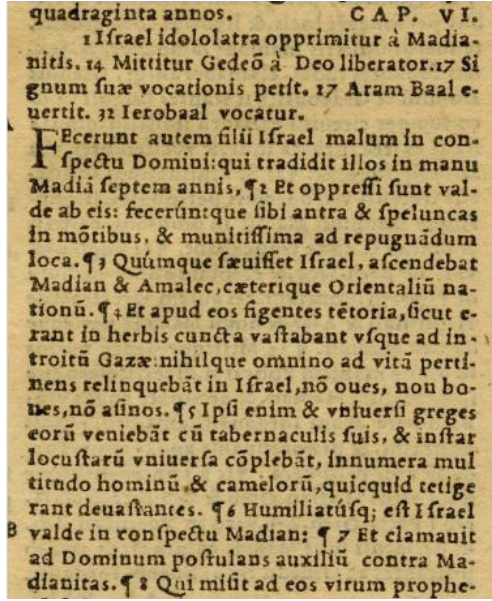
⁷⁴ Greatsite, "The First Printing of Scripture with Modern Verse Divisions" (Erişim 20 Eylül 2021).

Resim 41: 1551, Robert Estinne, İncil Çevirisinden bir sayfa, Latince-Yunanca-Latince

Estinne 1555'te bastığı Latince Yeni Ahit'teyse, tarihte ilk defa ayet numaralarını metne entegre etmiştir. Bu baskıda bütün ayetlerin başına ayet rakamları metin içerisinde yazılmıştır. *Vulgate* diye de bilinen bu baskı, bundan sonraki İnciller için ayet numaralandırma sistematığı bakımından kaynak olmuştur.⁷⁵

⁷⁵ Konuyla ilgili detaylı bilgiler için bk: Wikipedi Özgür Ansiklopedi (Wikipedia), "Chapters and verses of the Bible" (Erişim 2 Nisan 2021).

Resim 42: 1555, Robert (Stephanus) Estinne, Latin Bible'ndan bir kesit.⁷⁶

Sonuç ve Değerlendirme

Dünya tarihinde yazılan/basılan mushafların veya mushaf parçalarının bazısında ve farklı dillerdeki Kur'an tercümelerinde ayet numaralarının kullanımıyla ilgili yapılan incelemelerimiz neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Müslümanlarca hazırlanan bazı el yazması mushaflarda, erken dönemlerden itibaren her beş ayette bir, beş veya katlarını ifade eden rakam veya harfler kullanılmıştır. Ancak bu, bütün ayetlerin numaralarının mushafta yazılması anlamına gelmemektedir. Araştırmamızda incelenen mushaflar arasında bu işlemin yapıldığı en eski eser 1001 tarihli İbnu'l-Bevvâb'ın mushafıdır.

2. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, tarihte, Mushafa bütün ayetlerin numaralarını ilk yazan kişi Abraham Hinckelmann'dır. O bu işlemi latin rakamlarını kullanarak 1694'te Hamburg'da bastırıldığı mushafta uygulamıştır.

3. 1834'te basılan Flüegel Mushafı, tarihte ilk defa bütün ayetlerin Arap rakamlarıyla numaralandırıldığı mushaftır.

⁷⁶ Loyola Marymount University William H. Hannon Library, "Stephanus Latin Bible, 1555" (Erişim 5 Nisan 2021).

4. Müslümanlar ilk defa 1924'te Mısır Emiriye mushafında ayet numaralarını tam olarak mushafta yazmaya başlamıştır.

5. Tespit edebildiğimiz kadarıyla tarihte ilk defa Robert Estienne tarafından, 1551'de sayfa kenarında, 1555'teyse metne entegre olarak, İncil'in Latince çevirisinde, ayetlerin numaralarının yazılma işlemi başlamıştır.

Bütün bunlar bizi, Hinckelmann'a tarihte ilk defa Mushafa bütün ayetlerin numaralarını yazma fikrini düşündüren şu üç muhtemel durumun olduğu sonucuna ulaştırmıştır:

a. Tahmis ve ta'sirlerin belirtilmesi için müslümanlar tarafından bazı ayetlerin numaralarının mushafa yazılması: Bundan hareketle Hinckelmann her ayeti numaralarıyla yazmayı düşünmüş olabilir.

b. 1555'te İncil'in Latince çevirisinde ayet numaralarının yazılması: Hinckelmann İncil'de sergilenen bu tecrübeyi Mushaf'ta da uygulamak istemiş olabilir.

c. Kendi İcadı: Hinckelmann bunlardan bağımsız olarak tamamen kendi icadıyla, muhtemelen araştırma yapılması kolay olsun diye bu işlemi gerçekleştirmiştir.

Bu ihtimallerin her birinin de mümkün olduğunu ancak bunlar içerisinde ikinci ihtimalin daha yüksek olduğunu düşünmekteyiz. Zira bir Hristiyan teolojisti olan Hinckelmann gibi birinin, söz konusu İncil metnini-çevirisini görmemiş olmasına ihtimal veremiyoruz.

Şu halde, mushaf basım tarihi ve İslam dünyasının özneliği çerçevesinde, Batılı bir araştırmacının ayet numaralarını ilk defa mushafa eklemesini ve sonrasında İslam dünyasında bunun benimsenmiş olmasını şu şekilde değerlendiriyoruz:

Mushaf tarihinden anlayabildiğimiz kadarıyla mushafa yapılan her bir ek, bir ihtiyaçtan kaynaklanmıştı. Bunların çoğunun okuyucuya kolaylık sağlama, bazısının da mushafa estetik bir görünüm kazandırma hedefi bulunmaktaydı. Müslümanların ve müslüman araştırmacıların çoğu Kur'an'ı ezbere bildikleri için, kanaatimizce ayetlerin numaralarının mushafta yazılması onlar için zorunlu bir ihtiyaç olarak görülmemişti. Çünkü müslümanlar için, okudukları klasik metinlerde herhangi bir ayetin başından birkaç kelimenin verilmesi, ilgili ayetin hemen belirlenebilmesi için yeterliydi. Ancak Batılı araştırmacılar için durum bu kadar kolay değildi. Kanaatimizce, araştırmalarında Kur'an'ı daha kolay kullanabilmek adına, Kitâb-ı Mukaddes'in yazım tarzına

dair tecrübelerinden de esinlenerek bu fikri geliştirmiş ve mushafta tatbik etmiş olmalıdırlar. Zira Flüegel'in *Konkordanz*'ı geliştirmesi de aynı amacın bir ürünüydü. Ayrıca bastıkları mushafalarda herhangi bir Kur'an ayetini veya bir kısmını çıkarmamış olmaları, ayrıca geleneğimizdeki ayet bölümlenmesine benzer bir bölümlenme yapıları da bu şekilde pozitif bir düşünceyi tercih etmemizi muhtemel ve makul kılmaktadır. Dolayısıyla tarihte ilk defa mushafa bütün ayetlerin numaralarını ekleme işlemini Batılı bir araştırmacının yapmış olmasını, İslam dünyası için bir eksiklik olarak düşünmediğimizi belirtmeliyiz. Kanaatimizce bu durum ihtiyaç odaklı gelişmiş ve zaman içerisinde, müslümanların da benzer ihtiyacı hissetmeleri üzerine, İslam dünyasında da kendini göstermiştir.

Kaynaklar/References

- Abay, Muhammed. "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Mushaf Basımı". *Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu*. 91-132. Ankara: DİB Yay., 2. Baskı, 2017.
- Albin, Nichale W. "Printing of The Qur'an" *Encyclopedia of the Qur'an*, Ed. McAuliffe 4/265. Leiden: Brill, 2004.
- Altıkulaç, Tayyar. "Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf Nüshaları". *Kuramer*. Erişim 27 Eylül 2021. http://www.kuramer.org/documents/test/hz-osman-a-nispet-edilen-mushaf-nushalari-pdf_e50fcd4af0dd4a896645dc99d2820bc8186c9a60.pdf
- Bobzin, Hartmut. "Kuran'ın Latince Tercümeleeri: Kısa Bir Genel Bakış". çev. Yusuf Öztel. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 609-622.
- Bodleian Libraries - Digital Bodleian Library. "Qur'an - Bodleian Library MS. Huntington 529". Erişim 10 Kasım 2021. <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/e8273581-8fca-4603-a640-0f4381571807/surfaces/869098b4-e7e4-4351-9766-8310564386ec/>
- Brill. "Early Western Korans". Erişim 20 Nisan 2021. <https://primarysources.brillonline.com/browse/early-western-korans>
- Bulut, Halime. *Şihâbuddîn Mercânî ve Kazan'da Matbuat Dönemi Mushaf Çalışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Burman, Thomas E. *Latince Kur'an Çevirileri*. çev. Nisan Alıcı. İstanbul: İthaki Tarih Yay., 2013.
- Christos, Simelidis. "A Greek translation of the Qur'an", *Christian-Muslim Relations 600-1500*. ed. David Thomas vd. Leiden-Boston: Brill, 2009-2013.
- De Castilla, Nuria. "An Aljamiado Translation of the 'Morisco Qur'an' and its Arabic Text (c. 1609)", *Journal of Qur'anic Studies* 22/3 (2020), 35-62.
- Demirkıvıran, Sine. "Ortaçağ'da Batıda Yapılan İlk Kur'an Çevirileri ve Çevirmenlerin Çeviri Stratejileri". *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/1 (Nisan 2014), 239-240.
- Gallica. "L'Alcoran de Mahomet". Erişim 29 Eylül 2021. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k87050263/f5.double>
- Gil, Pablo vd. *Colección de Textos Aljamiados*. Zaragoza: Tip. de Comas Hnos, 1888.

- Google Books. “Mahomets Alkoran”. Erişim 20 Eylül 2021. https://books.google.com.tr/books?id=Ho5nAAAACAAJ&printsec=frontcover&dq=mahomets+alkoran&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=mahomets%20alkoran&f=false
- Greatsite. “The First Printing of Scripture with Modern Verse Divisions”. Erişim 20 Eylül 2021. <https://greatsite.com/ancient-rare-bible-leaves/1551greeklatinnt>
- Gökkır, Necmettin. *Birmingham Üniversitesi Mingana 1572a Kur'an Fragmanları Hakkında Rapor*. Kuramer, 2015. <http://www.kuramer.org/documents/rapor1.pdf>
- Gökkır, Necmettin. *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Halevi, Ya'kov ben Yisrael. *Al-Koran*. The National Library of Israel, “Manuscript”. Erişim 12 Kasım 2021. [https://www.nli.org.il/en/manuscripts/NNL_ALEPH000084255/NLI#\\$FL56519371](https://www.nli.org.il/en/manuscripts/NNL_ALEPH000084255/NLI#$FL56519371)
- Hinckelmann, Abraham. *Al-Coranus Muhammedis*. Hamburg: Ex Officina Schultzieo-Schilleriana, 1964. Erişim 20 Eylül 2021. <http://pds.lib.harvard.edu/pds/view/13652725>
- Internet Archive. “Al-Coran of Mahomet”. Erişim 29 Eylül 2021. <https://archive.org/details/alcoranofmahomet00dury/page/n1/mode/2up>
- Internet Archive. “Alcoranus Textus Maracci”. Erişim 23 Eylül 2021. <https://archive.org/details/AlcoranusTextusMaracci/Alcoranus-Textus-Maracci/page/n31/mode/2up>
- Internet Archive. “Colección de Textos Aljamiados”. Erişim 20 Eylül 2021. <https://archive.org/stream/coleccindetext00gilpuoft?ref=ol#page/152/mode/2up>
- Internet Archive. “Corani Textus Arabicus”. Erişim 23 Eylül 2021. https://archive.org/details/Corani_textus_arabicus/mode/2up
- Internet Archive. “Mushaf el-Mesaha”. Erişim 22 Eylül 2021. <https://archive.org/details/mushafElMesaha/mode/2up?view=theater>
- İbn Ebû Davud, Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. Eş'as. *Kitâbu'l-Mesâhif*. Kahire: Matbaatu'r-Rahmaniyye, 1936.
- Jeremy Norman's History of Information. “Robert of Ketton Prepares the First Translation of the Qur'an from Arabic into Latin”. Erişim 2.4.2021. <https://www.historyofinformation.com/detail.php?entryid=1942>
- Karabıyık, Elif Behnan. *Birmingham Varakları Hakkında Rapor*. Kuramer, 2015. <http://www.kuramer.org/documents/rapor2.pdf>
- Kuramer, Kur'an Araştırmaları Merkezi. “Birmingham Nüşhası”. Erişim 18 Eylül 2021. <http://www.kuramer.org/tr/kuran-i-kerim/diger-nushalar/birmingham-nushasi>
- Lazarus-Yafeh, Hava. *Intertwined Worlds: Medieval Islam and Bible Criticism*. Princeton: Princeton University Press, 1992.
- Loyola Marymount University Library. “Stephanus Latin Bible, 1555”. Erişim 5 Nisan 2021. <https://digitalcollections.lmu.edu/documents/detail/12316>
- Macit, Muhittin. *Mürekkebin İzi: Yazma Eserler Seçkisi*. Proje Yöneticisi: Muhittin Macit. Ankara: Cumhurbaşkanlığı Yayınları, 2020.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Mushaf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/242-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'ân'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlası*. Ankara: Otto Yayıncılık, 2015.
- MDZ, Münchener Digitalisierungs Zentrum Digitale Bibliothek. “Alcoranus Mahometicus”. Erişim 20 Eylül 2021. https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10218907_00005.html?numScans=250&zoom=0.05
- Meral, Yasin. *Yahudi Geleneğinde Kur'an ve İbranice Kur'an Çevirileri*. İstanbul: Divan Kitap Yay., 2016.
- Mevki' Ghânim Kaddûrî al-Hamed. “Târîhu Tıbâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf fî Medîneti Kazan”. Erişim 18 Eylül 2021. <https://www.dr-ghanim.com/%d8%aa%d8%a7%d8%b1%d9%8a%d8%ae-%d8%b7%d8%a8%d8%a7%d8%b9%d8%a9-%d8%a7%d9%84%d9%85%d8%b5%d8%ad%d9%81-%d8%a7%d9%84%d8%b4%d8%b1%d9%8a%d9%81-%d9%81%d9%8a-%d9%85%d8%af%d9%8a%d9%86%d8%a9-%d9%82%d8%b2%d8%a7/>
- Nuovo, Angela. “A Lost arabic Koran Rediscovered”. *The Library* 12/4 (1990), 273-292.
- Paudice, Aleida. “Hebrew Translations and Transcriptions of the Qur'an”. *A History of Jewish-Muslim Relations* Ed. Abdelwahab Meddeb vd. Princeton: Princeton University Press, 2013.
- Reckendorf, Herrmann Zvi. *al-Kur'an o ha-Mikra / Der Koran*. Leipzig: 1857.
- Rice, David Storm. *The Unique Ibn al-Bawwab Manuscript In The Chester Beatty Library*. Dublin: Emery Walker Ltd . Yay., 1955.
- Rivlin, Yosef Yoel. *al-Kur'an*. Tel Aviv: Hotsaat Dvir, 1936.
- Serin, Muhittin “İbnü'l-Bevvâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/534-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Serin, Muhittin. “Mushaf (Hat)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/248-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Serin, Muhittin. “Şekerzâde Seyyid Mehmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/489. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Ulbricht, Manolis. “The First Translation of The Qur'an (8th/9th Century A.D.) and Its Use in The Anti-Islamic Work of Nicetas of Byzantium (9th c.)”. *Polemic Antropē*. 1-6. Erişim 2 Nisan 2021. <https://www.hse.ru/data/2012/12/10/1300585482/Ulbricht%20-%20Abstract.pdf>
- Utrecht University. “Mahomets Alkoran' by André du Ryer”. Erişim 20 Eylül 2021. <https://www.uu.nl/en/utrecht-university-library-special-collections/collections/early-printed-books/theological-works/mahomets-alkoran-by-andre-du-ryer>
- Utrecht University. “Mahomets Alkoran”. Erişim 20 Eylül 2021. https://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-279026&lan=nl&_ga=2.36379488.1573058389.1593068578-297648708.1592856086#page//14/71/21/147121194259462871935010828807348980954.jpg/mode/1up
- Weinstein, Myron M. “A Hebrew Qur'an Manuscript”. *Studies in Bibliography and Booklore* 10 (1971/72), 19-52.
- Wikipedia, Wikipedi Özgür Ansiklopedi. “Chapters and Verses of the Bible”. Erişim 2 Nisan 2021. [https://en.wikipedia.org/wiki/Chapters_and_verses_of_the_Bible#:~:text=Robert%20Estienne%20\(Robert%20Stephanus\)%20was,and%201571%20\(Hebrew%20Bible\),&text=Nevertheless%2C%20the%20chapter%20and%20verse,technical%20references%20for%20Bible%20study](https://en.wikipedia.org/wiki/Chapters_and_verses_of_the_Bible#:~:text=Robert%20Estienne%20(Robert%20Stephanus)%20was,and%201571%20(Hebrew%20Bible),&text=Nevertheless%2C%20the%20chapter%20and%20verse,technical%20references%20for%20Bible%20study)
- Yaşar, Hüseyin. *Avrupa ve Kur'an: Avrupa'da Kur'an Araştırmaları ve Çevirileri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.